

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

NİZAMÜLMÜLK'ÜN SİYASET TEORİSİ VE PRATİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YASİN USTA

İSTANBUL 2021

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

NİZAMÜLMÜLK'ÜN SİYASET TEORİSİ VE PRATİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YASİN USTA

DANIŞMAN: PROF. DR. MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

İSTANBUL 2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT	III
KISALTMALAR.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Selçuklu Türklerine Kadar Türk Devlet Geleneği.....	3
1.2. Siyaset.....	8
2.NİZAMÜLMÜLK VE SELÇUKLULAR	12
2.1. Nizamülmülk'ün Hayatı	12
2.2. Selçuklu Devletine Nizamülmülk Merkezli Bir Bakış	12
2.3. Siyasetnameler ve Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi.....	27
3.NİZAMÜLMÜLK'ÜN SİYASET DÜŞÜNCESİ VE DEVLET ANLAYIŞI	31
3.1. Siyasî Düşünce ve Pratik	31
3.2. Müslüman Düşünörlere Göre Teori ve Pratikte Devlet	40
4.SİYASETNAME'DEKİ KURUMLAR, FAALİYETLER VE GÖREVLER.....	48
4.1. Medrese	48
4.2. İktâ.....	55
4.3. Ordu	60
4.4. Türkmenler ve Gulam Sistemi.....	63
4.5. Vezirlik.....	72
4.6. Siyasetname'deki Diğer Görevliler ve Görevler.....	74
SONUÇ	81
BİBLİYOGRAFYA.....	84

ÖZET

Türk tarihi büyük hadiseler, kudretli isimlere, tesirli eserlere sahip bir müktesebatla öne çıkan bir tarihtir. Bu tarihin içerisindeki hadiselerin hem içe hem de dışa dönük birçok dönüşüme ve değişime sebep olduğu görülmüştür. Selçuklu tarihi bu tarihin dönüşümlerinin ve değişimlerinin en çok yaşandığı devirdir. İnançtan kültüre, devlet aygıtından coğrafyaya kadar birçok farklılaşmaya gidilen bu dönem, incelendiği takdirde Türk tarihinin öncesini ve sonrasını anlamakta oldukça yarar sağlamaktadır.

İşbu özelliğinden dolayı Selçuklu tarihi dikkat çekmektedir. İslâmlaşma dönemlerinin kudreti sorgulanmaz bu devleti, ortaya koyduğu çalışmalar ve teşebbüsleriyle Türk İslâm devletlerine öncülük etmiştir. Bu öncülüğüne sultanların katkıları kadar bir ismin daha katkısı göz ardı edilemezdi, o isim de vezir Nizamülmülk'tür. Daha Alparslan tahta çıkmadan onun yanına “baba” olarak verilen vezir, Alparslan'ın tahta çıkması ile faaliyetlerin büyük bölümünde sorumluluğu almış, ilerleyen süreçte ve özellikle Melikşah döneminde en kilit isim olmayı başarmıştır. Böyle olunca Selçuklu tarihine dikkat kesilen bir araştırmacının Nizamülmülk'ün faaliyetlerini dikkate almadan Selçukluları anlaması muhaldir.

Nizamülmülk'ün Siyasetname adlı eserine bakınca Selçuklu Devleti'nin nasıl güçlendiğini ve niçin bu faaliyetlere girdiğini görmekteyiz. Eğitimden toprağa, toplumdan orduya birçok meseleye yoğunlaşan vezir, geçilecek yeni düzene nasıl uyum sağlanacağını ve işlerin nasıl yürütüleceğini göstermektedir. Eserinde eksik kalanlar faaliyetleriyle tamamlanmakta, faaliyetlerine giriştiği işlerin teorik arka planıyla da eserinde karşılaşmaktayız. Biz bu çalışmada Selçuklu öncesi Türk tarihini inceleyip Selçuklu döneminde gerçekleşen tekâmülün nasıl meydana geldiğini, Nizamülmülk'ün de teori ve pratikte neler yaptığını gösterdik ve böylece hem bir dönemi anlamaya çalışırken bir ismi ve eseri değerlendirdik.

ABSTRACT

Turkish history is a history that stands out with an acquis that has great events, powerful names and influential works. It has been seen that the events in this history caused many transformations and changes both internally and externally. Seljuk history is the period in which the transformations and changes of this history are experienced the most. This period, which has undergone many differentiations from belief to culture, from state apparatus to geography, is very useful to understand the before and after of Turkish history, if examined.

Because of this feature, Seljuk history draws attention. The power of the Islamization periods is unquestionable, and this state pioneered the Turkish-Islamic states with its efforts and initiatives. The contribution of another name could not be ignored as much as the contributions of the sultans to this leadership, that name is the vizier Nizamülmülk. The vizier, who was given as "father" to Alparslan before he ascended the throne, took responsibility for most of the activities with Alparslan's accession to the throne, and managed to become the most key figure in the following process and especially during the Melikşah period. Therefore, it is impossible for a researcher who pays attention to Seljuk history to understand the Seljuks without considering the activities of Nizamülmülk.

When we look at Nizamülmülk's work named Siyasetname, we see how the Seljuk State got stronger and why it started these activities. Concentrating on many issues from education to land, from society to the army, the vizier shows how to adapt to the new order to be passed and how to conduct business. What is missing in his work is completed with his activities, and we encounter the theoretical background of his works in his work. In this study, we examined the Turkish and Islamic history before the Seljuk and showed how the evolution that took place in the Seljuk period took place, and what Nizamülmülk did in theory and practice, so we evaluated a name and a work while trying to understand a period.

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
bkz.	Bakınız
ev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
yay. haz.	Yayına Hazırlayanlar
S.	Sayı
s.	Sayfa
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
USAD	Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi

ÖNSÖZ

Bugün siyasetimize bir zemin arama çabası içerisinde girenlerin Batılı düşünürler üzerinden kurgularını yapması, siyasetimizin dayanağını bu isimlerde araması hem çarpık sonuçlara yol açarken hem de bu meselenin bizde mevcudiyetinin tartışılmasına sebep olmaktadır. İlk toplum yapısından bu yana insanlar arasındaki ilişkinin bir siyasî faaliyet olduğu düşünülürse bizim geleneğimiz ve toplumumuzda bu dayanak noktasını aramamız tarihimizin eksikliğinden değil, bizim bu tarihi ve geçmişi göz ardı etmemizdendir. Oysa ki asırlar boyunca kudretli devletler yönetmiş Türk milletinin içerisinde mühim siyasî isimler ve eserler olduğunu ifade etmek izahtan varestedir. En zor günlerde dahi Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni ortaya koyabilen bir siyasî akıl ve gücün tarihinin göz ardı edilebilecek kadar maharetsiz olduğu söylenemez. Bugün hâkim olan algının dışında neyi, nasıl başardığımız sorusuna devlet dairesi içerisinde cevap arayabilmemizin yolu bu yapı içerisinde faaliyet göstermiş isimleri öğrenmekle ve onların fikirlerini günümüze taşımakla mümkündür . Çalışmamıza konu olan Nizamülmülk hem dönemindeki hem de sonraki yüzyıllardaki etkisi ile tarihin mühim bürokratlarından biridir. Onun teorilerinin neler olduğu ve bunların pratik sahadaki yansımalarının nasıl meydana geldiği fikri çalışmamızın meydana getirilme sebebidir.

Selçuklu Devleti hem Türk tarihinin hem de İslâm tarihinin önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir, bu bakımdan bu dönem ile ilgili yapılan çalışmalar hem dönüşümün başlangıcını anlayabilmeyi hem de devam eden Türk ve İslâm tarihinin sürekliliğini takip edebilmeyi sağlamaktadır. Selçuklu Devleti'nin tarihimizdeki bu mühim değişim ve dönüşümü sağlayan, bu devlete hizmet eden Nizamülmülk'ün fikirlerini ve çalışmalarını bilmek bu sebepten önemlidir. Biz bu çalışmada devlet içerisinde uzun yıllar en önemli makamda kalarak, vazifesini ifa etmiş bir kimsenin bu faaliyetleri yerine getirirken hangi düşüncelerle bunları gerçekleştirdiğini, bu düşüncelerini siyasî sahada nasıl hâkim kıldığını göstermeye çalışacağız. Nizamülmülk'ün düşüncesini oluşturan etkenler neler olmuştur, nelerden etkilenmiş ve neleri etkilemiştir? Devlet içerisinde yapılmasını elzem gördüğü işler nelerdir, devlet yapısını nasıl kurgulamıştır? Siyasî sahada ortaya koyduğu medrese, iktâ, ordu gibi kurumlar ve diğer teşebbüslerin teorik zemini nasıl oluşmuştur? Bu teorileri oluştururken faydalandığı şeyler nelerdir?

Nizamülmülk'ü odak noktası yapmamızdaki sebeplerden en kuvvetlisi onun kudretli ve aktif bir makamda bulunması, bununla birlikte de bir eser vermesidir. Nitekim birçok vezir veya devlet görevlisi hizmetlerini sunarken eser yazmamış, eser yazanlar da devlet kadrosunda bu kadar etkin bir görev üstlenmemiştir. Nizamülmülk'ün tebarüz eden müellif-devlet adamı kişiliği yaptığı çalışmalarının ve ortaya koyduğu fikirlerinin önemini anlamak için önemlidir. O, bu işler neden ve niçin yapılıyor sorularına eserinde cevap verebilirken aynı zamanda bu fikirler nasıl gerçekleşir sualine de faaliyetleriyle cevap vermektedir. Böylece biz onun faaliyetlerinin izini sürebilirken teorilerinin sonuçlarını da görebilmekteyiz.

Yalnızca çalışma sürecinse değil, hayatımın tamamında bana destek olan babam Ahmet Usta'ya, annem Samiye Usta'ya, kız kardeşim Büşra Usta'ya bu vesileyle sevgilerimi ve teşekkürlerimi sunarım. Bir yüksek lisans tezi yazabilme mahareti gösterebilmemde doğrudan etkileri olan kıymetli hocam Prof. Dr. Erkan Göksu'ya, kıymetli ağabeylerim Göktürk Ömer Çakır ve Oğuzhan Murat Öztürk'e, kıymetli dostum Alperen Can'a da teşekkür ederim. Ayrıca çalışmamı okuyarak düzeltmeler yapan Ahmet Dağdeviren, Kürşat Mücahit Topcugil, Ahmet Şahin Mustafa Can Tiryaki ve şu an adı aklıma gelmeyen birçok arkadaşlarıma da teşekkür ederim. Son olarak kıymetli hocam Prof. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşcı'ya da tez çalışmam süresince gösterdiği nezaket ve alaka, sunduğu bilgiler ve katkılar vesilesiyle müteşekkirim.

1. GİRİŞ

Devletin bir gereklilik olduğunu birçok düşünür dile getirmiştir. Çağların başlangıcından itibaren devlet ibaresine dair birçok kanıt mevcuttur. Birçok olgunun devleti meydana getirdiği söylenmiştir ve söylenecektir. İnsanların birlikte yaşama ihtiyacı ve bu ihtiyacın kolektif bir hâle dönüşmesi, bağlılığın ve dayanışmanın önemiyle birlikte devlet kaçınılmaz olarak var olmuştur.¹ Nitekim Strayer'in "*Devletin, çok sayıda insanı beraber etkili bir şekilde çalışmak için bir araya getirmeyi başardığına ve devletin insan ideallerini ve tutkularını, diğer herhangi bir sosyal örgütlenme biçimi kadar iyi vücuda getirebileceğine inanıyorum.*" ifadesi de bu kolektif çalışmanın nihayetine olan inancın göstergesidir.² İşleri kolektif çalışmayla daha rahat halletmeye çalışan topluluklar, aynı zamanda sorun çözümlerinde de devletin varlığına ihtiyaç duymuşlardır. Bu sorunları aşmak isteyen devletlerin anlaşmalar veya hâkimiyet kurmak gibi girişimleri olmuştur. Ayhan Bıçak "*Devletin kuruluş gerekçesi, kabileler arası sorunlardır. Sorunları siyasî, iktisadî, askeri ve dinî temellerde çözerek toplulukların birbiriyle çatışmadan yaşamalarını sağlamak olan toplumlaşmak devletin de oluşum sürecidir*" diyerek devlet gerekliliğine iptidai dönemde neden ihtiyaç duyulduğunu bizlere gösterir.³

Gereklilik ve iptidai dönemlerinden sonra devletlerin belirli aşamaları kaydederek dönüşüme ve değişime uğradığı görülmüştür. Yeni topraklar, yeni insanlar, yeni anlayış elbette yeni bir sistemin devlet mekanizması içerisinde filizlenmesini sağlayacaktır. Ayhan Bıçak bu merhaledeki basamakları Kabile Devlet, Kavim Devlet, İmparatorluk ve Modern Devlet olarak tasnif etmektedir.

Kabile devletinde belirli bir savunma içgüdüğü ve çiftçilik ile uğraşma görülür. Yakın veya akraba köylerin beraber yaşamaya başlamasıyla beraber askerlikten dine, iktisattan tarıma birçok iş ortaklaşa yapılır. Diğer köylerin ilhakı ile sonuçlanan bazı mücadeleler de görülür. Dikkati çeken en önemli şeylerden biri de köylerin gelişmesi sonucu şehirlerin ortaya çıkmasıdır. Nitekim şehirleşmeyi devletleşme olarak anlamamız gerektiği vurgulanır. Bu sistemde birçok yönetim biçimi mevcuttur. Konfederasyon, krallık, halk yönetimi ve diktatörlük gibi uygulamalar bu yönetim tarzında var olmuştur.⁴

¹ Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 26.

² Joseph R. Strayer, *Modern Devletin Doğuşu*, (çev. Eraslan Candan), Say Yayınları, İstanbul 2020, s. 28.

³ Ayhan Bıçak, *Devlet Felsefesi, Eleştiriler ve Öngörüler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 23.

⁴ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 49-51.

Bir sonraki merhale ise kavim devlettir. Yeni kabilelere ve insanlara hâkimiyetle kabilecilik zayıflamış, kavim anlayışı gelişmiştir. Kabilelerin benzeşmesiyle aynı ülkü, aynı inanç ve ortak çıkarlar için hareket edilmeye başlanır. Buradaki ortak çıkar artık kabilenin değil toplumun çıkarıdır. Merkezden yönetilen devlet böylece insanlarda tarih şuuru ve siyasî bilinci kuvvetlendirmiştir. Kavim devletlerinde huzursuzluk çıkaran diğer kabileler baskı altına alınır ve böylece asayiş sağlanır. Kavim devletinin hem menfi hem de müspet yanı sayılabilecek yönleri vardır. Menfi yönü devlet içerisinde yarı tabi durumdaki güçlerin devleti her an parçalanma noktasına sürükleyebilmesi; müspet yönü ise bir bölgede hâkimiyeti zayıflayan kavmin başka bölgede faaliyetlerini aynı koldan gelenler sayesinde sürdürebilmesidir. Yönetin biçimi olarak kabile devleti gibi birçok sistem görülmektedir.⁵

Merhalenin üçüncü aşamasında ise imparatorluk vardır. İmparatorluğun kavim devletten farklı yanlarından ziyade tekâmülü söz konusudur. Kurumlar ve hedefler iktisadî, ticari, dinî, siyasî, askerî olarak artık bambaşka bir noktadadır. Müreffeh bir hayat tarzı vatandaşlara sunulur. Fetihler ile yayılma politikası mevcuttur. Devlet bir kavme bağlı olmaktan çıkmış, kimlik toplumun rengini almıştır. Toplumun rengi de halkların birbirlerini dönüştürmesiyle oluşur. Diğer devletlerle hukuki ilişkiler kurulmaya başlanmış, devlette de bürokratik işler artık mevcuttur.⁶ Bürokrasi devamlılığın var olduğunu, devletin kişiler üstü konumlardaki kurumlarla artık işlediğini gösterir.⁷

Gereklilikten doğan bir yapı olmasıyla birlikte gelişen ve dönüşen bir sistem olan devlet belli merhaleleri aşarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Devletlerin kimi kabile devletiyken, kimi kavim devletiyken, kimi de imparatorlukken yıkılmış ve yerlerine başka devletler ikame olmuştur. Görülen odur ki, tüm eleştirilere rağmen devlet aygıtı insanlık için tarihin ilk çağlarında olduğu kadar gereklidir. Carl Schmitt'in ifadesi insanlar için devletin ne kadar önemli olduğunu beyan eder: *“Devlet, sözcük anlamıyla ve tarihsel varlığı itibarıyla, bir halkın hakikaten özel nitelik arz eden bir durumudur; hem de tayin edici anda, nihai belirleyici olan durumu. Bu nedenle de akla gelen tüm bireysel ve kolektif statülere kıyasla en önemli statüdür.”*⁸

⁵ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 52.

⁶ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 53-55.

⁷ Joseph R. Strayer, a.g.e., s. 32.

⁸ Carl Schmitt, *Siyasal Kavramı*, (çev. Ece Göztepe), Metis Yayınları, İstanbul 2018, s. 49.

1.1. Selçuklu Türklerine Kadar Türk Devlet Geleneği

Buraya kadar daha genel bir devlet tanımı, tekâmülü ve gerekliliğine dair konuştuk. Şimdi ise Türk devlet geleneğine dair birtakım bilgilerle Türklerin devlet anlayışına ve işleyişine göz atacağız. Bir yerde devletin varlığından söz edebilmek için bağımsızlıktan, halktan ve ülkeden söz edebilmek lazımdır. Bu üç unsur devlet için elzemdir. İbrahim Kafesoğlu istiklalin devlette var olabileceğini ancak hükümdar ailesi ve halkın kolektif arzusuyla gerçekleşeceğini belirtir. Bunun da en eski zamandan beri Türklerde mevcut olduğunu, bozkır kültürü hasebiyle Türklerde istiklal duygusunun var olduğunu iddia etmektedir.⁹ Kitabelerde milleti esarete sürükleyen beylerin lanetlendiği görülmektedir. Devlet kadrosunun ve halkın millî şuur etrafında birleşmesiyle esaretten kurtulduğu belirtilmektedir.¹⁰ Kitabeler yukarıda zikrettiğimiz kolektif bağımsızlık arzusunun birer somut örneğidir.

Bir diğer unsurun ülke olduğunu ifade ettik. Ülke belli sınırlar içerisindeki yalnızca hanedan ailesinin değil, halkın da sahibi olduğu mülktür.¹¹ Osman Turan, Türklerin Ötüken'in mübarek bilinmesinde ve yurtlarına bağlılıklarında vatan şuur ve sevgisinin önemine dikkat çekmektedir. Ayrıca mukaddes ruh inancının İslâm öncesi Türklerden İslâm sonrası Türklere intikal ettiğini, Anadolu'daki ziyaretgâhların bu toprakları vatan kıldığını belirtmiştir.¹² Ülkenin veya toprağın bir değer olabilmesi için halkın da var olması lazımdır. Bu ikisi birbirinden ayrı düşünülemezdi, halk ve toprak bir devleti meydana getirmektedir.¹³

Eski Türklerden hanedan ve halk ak ve kara budun olarak ikiye ayrılırdı.¹⁴ Bu taksim yalnızca soyluluk ile ilgili olup devletin idaresinde ve ülke anlayışında müştereklik söz konusuydu.¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, İslâm öncesi Türklerde hususî mülkiyetin var olduğunu belirtmektedir. Buradan hareketle de “kul” tabirinin kölelik anlamına gelmediğini, mülk ve hak kaybının halk nezdinde olmadığını ifade etmiştir.¹⁶ Bunlarla beraber bir sınıflaşma da meydana gelmemiştir. Sınıflaşma için iktisadî, dinî ve idarî-siyasî makamlara sahip olunan bir toplumun gerekliliğinden bahseden İbrahim Kafesoğlu,

⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s. 225.

¹⁰ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 110-111.

¹¹ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 227.

¹² Osman Turan, a.g.e., s. 108.

¹³ Bahaddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 48.

¹⁴ Bahaddin Ögel, a.g.e., s. 35.

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 228.

¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 228-230.

Bozkır kültürü içerisinde bahsedilen alanların gelişemediğini söylemiştir.¹⁷ Sınıflı bir toplum yapısına sahip olmayan Türklerde, bir sınıfın çıkarları için hareket edilmezdi.¹⁸ Bahaddin Ögel de eski Türk devletlerinin birer akın ve savaş devleti olması hasebiyle devletin halkı görmezden gelemeyeceğini bildirmiş, menfaat birliğinin bozulmasının halka da devlete de zarar getireceğini söylemiştir. Bahaddin Ögel “*Türk tarihinde kurulan Türk devletleri, Türk halkının isteği ile kurulmuş ve halkın yararına idi. Türk tarihinde müşterek bir faydacılık ve kazançları paylaşma hırsı en önde gelen şeydi. Fakat bu faydacılık da bir ideal ve disiplin altında olurdu.*” demektedir.¹⁹ Osman Turan’ın “*Hakanların babalık vazifesi*” dikkati hükümdar ve halk ilişkisi üzerine önemli bir konuya temas eder. Türklerde kağan ve sultanların tebaanın babası sayıldığını ifade eden Osman Turan, yabancı sultanların müstebit tutumlarından farklı olarak Türk hükümdarların insanî ve demokratik davranışlara sahip olduğunu belirtir. Han-ı yağma törenlerinin babalık vazifesinin bir göstergesi olduğunu dile getirir. Bu babalık vazifelerini dinî ve millî bir vazife olarak gören hükümdarlar, “velayet-i pederane” inancı ile hareket ediyorlardı.²⁰ Hun hükümdarlarının millet menfaati için savaşa girdiklerini de söyler.²¹

Türk Devleti’nden bahsetmek gerekirse Türk Ailesi’nden bahsetmek kaçınılmaz olacaktır. İl yani Devlet yapısına giderken kademe kademe oluşturulan sistem, aslında Türk Devlet yapısının nasıl ilmek ilmek işlendiğinin en iyi kanıtıdır. Türk devlet yapısı feodal bir sitem etrafında örgütlenmişti, bunun sebebi hâkimiyetin hanedan mensupları, şehzâdeler, hatunlar ve hatta boy beyleri tarafından bölüşülmesidir.²² Oguş’tan Urug’a, Urug’tan Bod-Boy’a, Bod-Boy’dan Bodun’a ve Bodun’dan İl²³e giden sistem örgüsü güçlü devlet sisteminin nasıl var olduğu sorusuna cevaptır. Bu yapıda alt birimlerdeki başkanların yasama ve yürütmedeki sorumlulukları hükümdarda birleşiyordu. Akla gelen birçok devlet işi, vergi toplama, ordu tanzimi, törenin tatbiki ilh... gibi, tek bir idare mekanizması etrafında hallediliyordu.²⁴ Kafesoğlu’nun “Bozkırlı-çoban kültürü” olarak tanımladığı birçok sosyo-politik çekirdek etrafında oluşan bu topluluk, kudretli bir liderin etrafında hızlıca imparatorluğa dönüşebiliyordu.²⁵ Devlet yapısının ilk hâlinde boy

¹⁷ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 232.

¹⁸ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 79.

¹⁹ Bahaddin Ögel, a.g.e., s. 36-37.

²⁰ Osman Turan, a.g.e., s. 120-123.

²¹ Osman Turan, a.g.e., s. 122.

²² Osman Turan, a.g.e., s. 69.

²³ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 219.

²⁴ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 224.

²⁵ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 282.

beylerinin denkliği dolayısıyla demokratik bir anlayış hâkimdir. Bu anlayış bir başarısızlık neticesinde gelecek bir lider değişimi huzursuzluğunu bünyesinde barındırmaktadır.²⁶ Golden'ın "Emperyal konfederasyon" olarak nitelediği, devlet veya imparatorluktan ziyade bir "boyar konfederasyonu" olarak gördüğü²⁷ Hun İmparatorluğu Türk devlet tipinin ilk örneklerindendir. Gücün taksim edilmesinde önemli yer tutan kişi ve organizasyonların mahiyetlerine şimdi daha yakından göz atabiliriz.

Türk devletinin yapısından bahsederken göz ardı edemeyeceğimiz şeylerden biri de Türk Töresi'dir. Öyle ki artık dillere pelesenk olmuş "*İl gider, töre kalır.*" sözü bu durumu aşikâr kılmaktadır. İl ve töre kavramları her zaman birlikte anılır, ayrılmazlar.²⁸ Töre Türklerin uyması zorunlu olan kanunlarıdır. Yalnızca halk değil, hakanın da buna kayıtsız, şartsız uyması zorunludur.²⁹ Ahmet Taşağıl, Töre'nin belli şartlar altında değişebileceğini, bazı hükümlerinin ise değiştirilemeyeceğini ifade eder.³⁰ Bahaddin Ögel'de bunu "Ana-Töre" kavramıyla görürüz. İlteriş'in devletini bina ettiği törenin ise "552 Töresi" olduğunu belirtir.³¹ Görülüyor ki töre, düzeni oluşturan ve bu düzenin en büyük yapısı olan devletin dayandığı bir güçtür. Devletin meşru olup olmadığı, töre ile ilişkisine göre yorumlanır.³²

Yukarıda Osman Turan'dan iktibasla Türk hükümdarlarının halkına karşı duyduğu babalık hissini ve bu hisle oluşan vazifesini sunmuştuk. Bu Türk hükümdarlarının maddî ve manevî hasletlerinden manevî yönünü gösteren önemli bir niteliktir. Bununla birlikte hükümdarların maddî, yani yönetim ve organizasyona dair yetkinlikleri ve yetkilerine de temas etmemiz gerekmektedir. Devlet yönetme vazifesinin de merhale katederek tek bir elde, hükümdarda toplandığını yukarıda belirtmiştik. Peki hükümdarın devleti yönetmek yetkisi nereden kaynaklanmaktaydı? Bunun için Orhun Abideleri güzel bir örnektir. Abideler'de Kağan'ın Tanrı tarafından vazifelendirildiği belirtilmiştir.³³ Kağan'ın yönetim modeli olarak karizmatik anlayış ile devletini yönettiğini görmekteyiz.³⁴ Bu

²⁶ Osman Özgüdenli, a.g.e., s. 217.

²⁷ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, (çev. Yahya Kemal Taştan), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 58.

²⁸ Bahaddin Ögel, a.g.e., s. 73.

²⁹ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 237; Ahmet Taşağıl, "Türk Devleti'nin Kudsiyetinin Kaynakları", *Birinci Ermenek Tarih, Toplum ve Devlet Çalıştayı*, 20-22 Eylül 2019, (ed. İsa Özkan), Keskin Color Kartpostalcılık A.Ş., 2019, s. 52-53.

³⁰ Ahmet Taşağıl, "Türk Devleti'nin Kudsiyetinin Kaynakları", s. 53.

³¹ Bahaddin Ögel, a.g.e., s. 74.

³² Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 72.

³³ Ayhan Bıçak, a.g.e., 71; İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 239; Ahmet Taşağıl, "Türk Devleti'nin Kudsiyetinin Kaynakları", s. 55.

³⁴ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 239; Ahmet Taşağıl, "Türk Devleti'nin Kudsiyetinin Kaynakları", 55.

karizmatik liderliği onu mutlak hükümdar yapmazdı, çünkü o töreye uyandı, töre yapan değildi.³⁵ Bununla beraber Kağan gerekli vazifeleri yerine getiremezse, Tanrı Kağan'a Kut'u verdiği gibi alırdı da, böylece iktidar elinden giderdi.³⁶ Kağan'ın yasaları düzenlemek ve halkı bu yasalara göre yönetmek, korumak, doyurmak, boyları bir arada tutmak, düşmanlara karşı mücadele etmek gibi vazifeleri vardı.³⁷ Kağan ile devlet özdeş kabul ediliyor, bu sebepten devletin çöküşü doğrudan Kağan ile irtibatlandırılıyordu.³⁸ Buradan Kağan seçiminin nitelik sahibi insanlar üzerinden gerçekleştiği³⁹; bilgelik, alplık, doğru sözlülük ve erdemlilik gibi özelliklere sahip olması gerektiği görülür.⁴⁰

Meselemizin asıl konusu Selçuklular olacağı için hükümdar anlayışını Oğuzlar özelinde de incelemekte fayda görüyoruz. Hem destanlar hem de kaynaklar üzerinden bu yapıda dikkatimizi şunlar çekmektedir: Destanlarda Oğuzlar sistematik bir yapı içerisinde. Bu sistematik yapı içerisinde kağanlığın, kağanın ve denetleyici organların ne yapacakları bellidir. Oğuz Kağan Destanı'nda görünüm şudur: Hâkimiyet tamamen Oğuz Kağan'a aittir, ortak yönetim anlayışı ve akrabalarla güç bölüşümü yapılmamıştır.⁴¹ Merkezî konumda olan kağanlığın kendisine bağımlı olan devletlerin üstünde olduğu görülmektedir. Dede Korkut Destanları'nda ise güç ayrılığı söz konusudur. Kağanlık, ordu ve beylik ayrı ayrı isimler tarafından yönetilmektedir.⁴²

Kaynaklar destanları yalancı çıkarmaz, merkezî kağanlığa bağlı devletlerden bahseder. Boy ve kabileler "il" olarak nitelenen daha büyük bir yapının parçasıdır.⁴³ Oğuz Devleti 9. ve 10. Yüzyıllarda bütün bir görünümde değildir, bağımsız ve yarı bağımsız devletleri vardır.⁴⁴ Bu devletlerin liderleri olan yabgular seçimle başa gelir, bu yabgular asilzâdelerin katılımıyla gerçekleşen seçimlerde tahta otururdu.⁴⁵ Hükümdarlık bir boyun elinde sürekli hâle gelmemişti, belirli seçim usulleriyle değişime gidiliyordu.⁴⁶ Sencer Divitçioğlu "çokboylu başkanlık" sisteminden bahseder. Bu sistemin üstünde yabgu bulunur ve yabgu diğer boyların temsilcisi olan "kuz irkinler" tarafından

³⁵ Ahmet Taşağıl, "Türk Devleti'nin Kudsiyetinin Kaynakları", s. 55.

³⁶ Ahmet Taşağıl, "Türk Devleti'nin Kudsiyetinin Kaynakları", 55; Bıçak, 72.

³⁷ Ahmet Taşağıl, "Türk Devleti'nin Kudsiyetinin Kaynakları", 54; Bıçak, 71.

³⁸ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 73.

³⁹ Ayhan Bıçak, a.g.e., s. 73.

⁴⁰ Ahmet Taşağıl, "Türk Devleti'nin Kudsiyetinin Kaynakları", s. 57; Bahaddin Ögel, s. 64.

⁴¹ İslâm Kavas, "Oğuz Kağan Destanındaki İktidar Yapısı", *Tarih ve Gelenek Dergisi*, C. III., S. 1., Nisan 2017, s. 188.

⁴² Fuzuli Bayat, *Oğuz Destan Dünyası*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 228.

⁴³ S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, (çev. Ekber b. Necef, Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 159.

⁴⁴ S.G. Agacanov, a.g.e., s. 207.

⁴⁵ S.G. Agacanov, a.g.e., s.211.

⁴⁶ Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015, s. 28-29.

denetlenir.⁴⁷ İlerleyen dönemlerde ise bu seçimler anlamını yitirir, gelenek etkisiz bir biçimde devam eder.⁴⁸

İslâm öncesi Türk devlet yapısında ülke ikiye taksim edilerek yönetilirdi. Doğu-Batı, Kuzey-Güney, büyük-küçük, iç-dış gibi taksimlere gidilirdi. Burada bir tarafın hâkimiyeti söz konusuydu.⁴⁹ Doğu'nun Batı'ya tabi olduğu bu yapı "Koşulma" olarak adlandırılırdı. Bahaddin Ögel "*Bir Türk boyu veya ailesi, kendi gönlü ve isteği ile diğer bir Türk boyuna katılır veya onun peşinden giderse, buna "koşulma" denirdi*" der. Bu birlikteliğin korkudan veya zorluktan değil, inanç ve alışkanlıktan geldiğini de eklemektedir.⁵⁰ 552'de kurulan Göktürk Devleti'nin Doğu'da Bumin Kağan'ın, Batı'da ise İstemi Yabgu'nun yönetmesi ikili sisteme misal olarak verilebilir.⁵¹ Bununla birlikte merkezde kağanın bulunduğu, kanatlarda da ona tabi olanların bulunduğu bir yapı da mevcuttu.⁵² "Üçlü" sistem olarak da adlandırılan bu yapının kudretli kağanlar döneminde kendini gösterdiğini görmekteyiz. Oğuz Kağan Destanı, Büyük Hun Devleti, Moğol İmparatorluğu gibi devletlerde bu işleyiş görülür.⁵³ Anlaşılan şudur ki, bu sistem kurucu ve kudretli bir hükümdarın ülkeyi taksiminden sonra kendisi merkezde kalmak suretiyle vazifeleri paylaştırdığı bir sistemdir.

Sistem konusunda daha özele incek olursak Oğuzlarda güçlü bir hiyerarşi mevcuttu ve bu da devlet yapısına şüphesiz yansımaktaydı. Kollar arasında görülen ikili tasnif, yönetimde de kendini göstermektedir. Kollarda hâkim güç Oğuz Kağan'ın nikâhlı eşlerinin çocukları ve torunlarıdır. Onlara tabi olan kol mensupları ise Oğuz Kağan'ın nikâhsız eşlerinin çocukları ve torunlarıyla diğer Türklerdir.⁵⁴ Fikret Türkmen'in Oğuz idarî yapısını ve boy sistemlerini incelediği makalesinde "dikotomik özelliğin" Oğuzlarda mevcut olduğunu, birçok alanda görülen bu ikili sistemin sağ-sol, iç-dış, ak-kara olarak karşımıza çıktığını, Oğuz Kağan Destanı'nda Osmanlı Devleti'ne değin bütün Türk devletlerinde bu anlayışın devam ettiğini ifade etmektedir. Oturma düzeninin dahi bu sistem içerisinde belirlendiğini söyler.⁵⁵

⁴⁷ Sencer Divitçioğlu, a.g.e., s. 31.

⁴⁸ S.G. Agacanov, a.g.e., s. 212.

⁴⁹ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 261.

⁵⁰ Bahaddin Ögel, a.g.e., s. 85.

⁵¹ Bahaddin Ögel, a.g.e., s. 86.

⁵² İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 261.

⁵³ Bahaddin Ögel, a.g.e., s. 83- 84.

⁵⁴ S.G. Agacanov, a.g.e., s. 159.

⁵⁵ Fikret Türkmen, "Oğuzların İdari Yapı ve Boy Teşkilatlarında Dikotomik Özellik", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish Word Studies*, XI/1 (Yaz 2011), s. 11.

Türklerin bilinen tarihlerinden bu yana senede 3 kere kurultay yaptıkları bilinmektedir. Senenin birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarında yapılan bu kurultaylar birbirlerinden farklı mahiyettedirler. Birincisinde ileri gelenler katılırken ikincisine halk da iştirak ederdi. Bu kurultayın dinî bir yönü de bulunmaktadır. Sonuncusunda ise hemen hemen bütün meseleler gündeme alınarak konuşulurdu.⁵⁶ Günümüzde parlamenter sistemin, İslâm sonrasında divân teşkilatının varlığına denk İslâm öncesi Türklerde de hükümdarın kararını almadan önce danışabileceği, bu kararı uygulamaya koyabileceği ve sorumluluğu paylaşabileceği bir kurum olarak toy, kengeş ve kurultay mevcuttur.⁵⁷ Meclise dair bu üç kavramdan kurultay muahhar asırlarda dilimize katılırken evveliyatında buna toy denilmekteydi. Oğuz Türkçesinde ise kengeş muadil olarak kullanılırdı.⁵⁸ Kengeş yürütücü güce sahip bir yapıdır, bununla birlikte denetleyici mekanizmadır.⁵⁹ Kengeş hakanın kurultaya saygı gösterdiğine dair de bir kanıttır.

Türk devlet geleneğini hem oluşum süreci hem işleyiş hem de kurumlar bakımından kısaca özetlemeye çalıştıktan sonra meselenin siyaset tarafını, kavramın kökenini, muhtevasını bilmemiz çalışmamız bakımından önemlidir. Siyaset günümüz dünyasında birçoğumuzun politika ile mündemiç olduğunu gördüğümüz bir alanı doldurmaktadır. Oysa ki siyaset yalnızca bu içerikle sınırlandırılmayacak kadar geniştir. Tarihi serüveni içerisinde insanın topluluk içerisinde kendine yer bulmasıyla başlayan yönetim ve organizasyon faaliyetleri, siyasetin de iptidai anlamdaki ilk pratikleridir. Yönetimin, organizasyonun, eylemin getirdiği şeylerle beraber siyaseti benimseyen toplulukların anlayışları, inançları, gelenekleri de bu pratiklere eklenince hâliyle birbirinden farklı siyasî argümanlar ve teoriler de ortaya çıkmaktadır. Birbirinden ayrı olan yanları bulunan siyasetin, insan yönetimi, iç ilişkiler, dış ilişkiler gibi birbirine benzer yanları da bulunmaktadır. Böyle olunca ortak ve farklı yanlarıyla siyasetin yayılışı ve tekâmülünü kavrayabiliriz. Güncel politik konulara girmeden önce siyasetin neyi ihtiva ettiğini göstermeye çalışacağız.

1.2. Siyaset

Hem Doğu hem de Batı düşünce dünyasında karşımıza çıkan “Siyaset” kavramı, çıkış noktaları itibarıyla bambaşka kökenlere sahiptir. Doğu’da “se-ye-se” kökünden gelen

⁵⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler*, Görüşler, Mülâhazalar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 151.

⁵⁷ Aysel Erdoğan, “İslâmiyet’ten Önce Türk Devletlerinde Meclis Anlayışı: Toy, Kengeş, Kurultay Örneği”, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan 2014, C. XI, S. 1., s. 40.

⁵⁸ Aysel Erdoğan, “İslâmiyet’ten Önce Türk Devletlerinde Meclis Anlayışı: Toy, Kengeş, Kurultay Örneği”, s. 40.

⁵⁹ Fuzuli Bayat, a.g.e., s. 231.

siyaset⁶⁰, Batı'da "polis" kökünden gelmektedir⁶¹. Köken itibarıyla bambaşka çıkış noktaları olan kavramımızın bir de içeriği pratiklerle daralttırıp, genişletilince; uzatılıp, kısaltılınca bölgesine has bir yaklaşımla mündemiç olduğu görülmektedir. Bu sebepten bir düşünce dünyasının siyaset anlayışını diğeriyle anlamlandırmaya çalışmak doğru bir metot olmayacaktır. Mütercim Âsım Efendi'nin Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi'nde siyaseti "[Siyaset] bir nesneye takayyüd ve salahı hususuna ihtimamla görüp gözetmek ma'nasına olup ba'dehu umur-ı ra'yyete muhafaza ile vali hâkim olmak ma'nasında istimal olundu." diyerek açıklamaktadır.⁶² Siyaseti bir yönetme tarzı olarak gören Ayhan Bıçak, yukarıda söylediklerimizi berraklaştıracak şu cümleyi kurar: "*Siyasetçi, koyduğu hedefler, kadrosunun beklentileri ve sahip olduğu mizaca göre yönetirken siyaset anlayışını da sergiler.*"⁶³ Yukarıda da belirttiğimiz gibi farklı köklerden gelen "siyaset" kavramı, Doğu'da "se-ye-se" kökünden gelmektedir ve at tımar etmek, terbiye etmek, düzene koymak, tedbir almak gibi kelime anlamları vardır⁶⁴. "*Bir nesneyi dikkatle gözetmek*" anlamı da Arapça sözlüklerde bulunur⁶⁵. Bununla birlikte "*Toplumun işlerini üzerine alma, yürütme, yönetme işi, insan topluluklarını yönetme sanatı*" diye de tanımlanır⁶⁶. Çalışmamıza esas teşkil eden Nizamülmülk'ün siyaset teorisi bu minval üzerinedir. Eserinin ilk faslının giriş cümleleri Nizamülmülk'ün siyaset anlayışını göstermektedir. Vezir "*Yüce Allah her asırda, her devirde halktan birini seçer; onu övgüye değer padişahlık hünerleriyle donatır; dünya işlerini, Tanrı kullarının huzurunun sağlanmasını onun sorumluluğuna verir; fesadın, kargaşanın, fitnenin kapılarını ona kapatır. İnsanların gözündeki onun heybetini, haşmetini büyütür. Böylece insanlar onun adaleti sayesinde yaşar; güven içinde olur; onun devletinin bekasını ister.*"⁶⁷ derken yöneticinin düzenleyici ve taşıyıcı sorumluluğuna işaret eder. Ayrıca devlet teşkilatlarına ve idaresine dair de hükümet idaresi, "*siyaset etmek*" olarak ifade edilen verilen cezanın tatbik edilmesi, kamu düzeninin sağlanması, diplomasi meydana getirilmesi anlamlarını ihtiva etmektedir⁶⁸.

⁶⁰ Abdüsselâm El-Amasî, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhatü'l-Vüzera*, (haz. A. Mevhibe Çoşar), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2012, s. 18.

⁶¹ Andrew Heywood, *Siyaset*, (ed. Buğra Kalkan), Adres Yayınları, Ankara 2007, s. 4.

⁶² Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, (yay. haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, C. III, İstanbul 2013, s. 2637-2638.

⁶³ Ayhan Bıçak, *a.g.e.*, s. 144.

⁶⁴ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, (çev. Mehmet Taha Ayar), çevirenin önsözü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. XIV.

⁶⁵ Ağâh Sırrı Levend, "Siyaset-nameler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, C. X, S. 213, 1962, s.167.

⁶⁶ Hızır Murat Köse, "Siyaset", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII, s. 294.

⁶⁷ Nizamülmülk, *Siyasetname*, (çev. Mehmet Kanar), Say Yayınları, İstanbul 2021, s. 65; Karşılaştırma için bkz.

Nizamülmülk, *Siyasetname*, (çev. Mehmet Altay Köymen), TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 6.

⁶⁸ Nizamülmülk, *a.g.e.*, s. XIV-XV.

Batı'da ise “polis” kökünden gelen “siyaset” kavramının sözlük anlamı “şehir-devleti”dir. Buradaki tanımı ise “devlet ile ilgili olan”dır. Fakat burada bahsedilen “devlet” eski Yunan toplumundaki müstakil ve bağımsız hükümetleri olan şehir-devletlerinin karşılığıdır. Heywood ise siyaseti “*insanların hayatlarını düzenleyen genel kuralları yapmak, korumak ve değiştirmek için gerçekleştirdikleri faaliyetler*” olarak tanımlar. Bununla birlikte siyasetin rakipler arasındaki çatışmaları uzlaştırıcı bir tavrı olduğunu, bunda da başarmak veya başaramamaktan ziyade uzlaşma için çözüm arayışının önemli olduğunu düşünmektedir.⁶⁹

İşbu açıklamaları özetleyecek olursak siyaset, devlet/toplum işlerini düzenleyen, devleti/toplumu idare eden ve devlet/toplum içerisindeki çatışmaların giderilmesini en aza indirmenin yollarını sağlayan araçtır.

Teori sözlük -Kubbealtı Sözlüğünde- anlamıyla kuram, kuram da “*Uygulamayı ve yarar sağlamayı dikkate almadan ortaya konan soyut salt bilgi ve kural*” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Heywood teoriyi tanımlarken herhangi bir plandan, soyut bilgi parçasına kadar her şeyin bu tanım içerisinde yer alabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca teorinin akademik anlamının “*belli bir fenomeni anlamlandırıp düzenlemeye çalışan açıklayıcı varsayım, fikir ve düşünceler demeti*” olduğunu söylemektedir.⁷⁰ Siyaset teorisi ise siyasî düşüncenin ortasında yer alan düşünce ve kavramları analitik olarak incelemeyi içerir. Bütün siyaset teorilerinin amacı kendi düzenine uygun ve kendi sistemini oluşturacak insanı yaratmaktır. Teori insanın psikolojik özelliklerini aktarmaya çalışırken insan doğası argümanlarını kullanır. İnsan doğasına “kötü” derken devlete “iyilik” atfeder; insanın doğasındaki “iyilikleri” keşfetmeden de devlete “kötülük” atfedemez.⁷¹ Siyaset teorisinin geleneksel yaklaşımında metin analizine yoğunlaşılır, bu yaklaşım düşünürlerin ne söylediklerini, söylediklerini nasıl geliştirdiklerini ve meşrulaştırdıklarını, yetiştikleri entelektüel ortamın nasıl olduğunu esas alır.⁷² Ateş Uslu’nun bildirdiğine göre, Neal Wood devlet ve siyaset üzerine herhangi bir gözlem yapmanın siyaset teorisi olarak adlandırılmayacağını; siyaset teorisinin pratik boyutu da olan bir entelektüel amaca yönelik zihinsel etkinlik olduğunu söyler. Mark Philp ise siyaset teorisini sistemli

⁶⁹ Andrew Heywood, a.g.e., s. 2-4.

⁷⁰ Andrew Heywood, *Siyaset Teorisine Giriş*, (çev. Hızır Murat Köse), Küre Yayınları, İstanbul 2019, s. 12.

⁷¹ Levent Görüşük, “Doğu ve Batı Medeniyetlerinin Devlet ve Siyaset Söylemleri”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, S. 43, s. 77, 2015.

⁷² Andrew Heywood, a.g.e., s. 13.

düşünme etkinliği olarak görür. Bu etkinliğin içerisinde siyasetin karakterini, istikrarını, değişim sebeplerini, kurumsallığını, faaliyetlerindeki ve örgütlenmelerindeki ulaşılacak hedefleri barındırdığını bildirir.⁷³ Bu hususları değerlendiren Fatmagül Berktaş da teorilerin sayesinde dünyayı odağa alabildiğimizi, böylece daha derin ve kapsamlı anlayabileceğimizi söylüyor. Etkisinin de yalnızca ne gördüğümüzle değil, nasıl gördüğümüzle de ilgili olduğu şeklinde bir yorum getirir.⁷⁴ Pratik kelimesinin -Kubbealtı Sözlüğünde- sözlük anlamı “*Uygulama ile ilgili olan, yalnız düşünce alanında kalmayıp harekete dönüşmüş olan*” veya “*Bir ilim, sanat, teknik dalına âit ilkelerin düşünceden tatbîkâta geçirilip uygulanması, iş hâline getirilmesi*” olarak verilir. Siyaset pratiğinin herhangi bir kitabî tanımı olmadığı için biz yukarıda siyaseti dile getirirken bahsettiğimiz “*devlet ile ilgili olan*” ifadesinden hareketle siyasî pratik için şunları diyebiliriz: Devlet tarafından gerçekleştirilen faaliyetler, bunun yanı sıra gücün, servetin ve kaynağın dağıtılmasıyla ilgili çalışmalardır.

⁷³ Ateş Uslu, *Siyasal Düşünceler Tarihine Giriş*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 16.

⁷⁴ Fatmagül Berktaş, *Politikanın Çağrısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 20-21.

2. NİZAMÜLMÜLK VE SELÇUKLULAR

2.1. Nizamülmülk'ün Hayatı

Asıl adı Hasan olan Nizamülmülk 10 Nisan 1018'de Horasan'ın Tus şehrine bağlı Nukan kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Nuhkan dihkani Ali b. İshak'tır. Varlıklı bir ailede yetişen Hasan, kardeşleriyle beraber iyi yetiştirilmiştir. Henüz çocukluk çağlarında hafız olan, fıkıhla ilgilenen, iyi yazma ve güzel konuşma sanatlarında maharetini ortaya koyan Hasan⁷⁵, devrin önemli hocalarından da dersler almıştır. Hadis derslerini Halep'te Ebü'l-Feth Abdullah b. İsmâil el-Halebî, İsfahan'da Muhammed b. Ali b. Muhammed'den, Nişabur'da Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'den, Bağdat'ta Ebü'l-Hattâb b. Batr'dan aldı ve hadis de rivayet etti.⁷⁶ İdari işlere ilk başladığı yer Gazne Devleti'dir. Babasıyla beraber Horasan umumi valisi Abu'l-Fazl Suri'nin yanında görev yapan Hasan, Dandanakan Savaşı'ndan sonra Selçuklu hizmetine girdi. Alparslan'ın veziri Ebu Ali Ahmed b. Şâdân'ın emrinde vazifesini ifa eden Hasan, vezir ile geçinemeyince Çağrı Bey'in yanına gitti ve oradan Alparslan'ın yanına döndü.⁷⁷

2.2. Selçuklu Devletine Nizamülmülk Merkezli Bir Bakış

Nizamülmülk'ün Selçuklu yönetimine girdiği bu dönem, Selçuklu ailesinin tarih safhasındaki geçiş dönemidir ve bu süreçte hem ailenin reislerinden biri olan hem de devletin kuruluşu ile beraber hâkim konumda olan kişi Tuğrul Beğ'dir. Her ne kadar gücü mutlak anlamda elinde bulunduramasa da dönem ismini onunla zikretmek gerekir.

Arslan'ın tevkifi ve ölümünden sonra Selçuklu ailesinde üç kişinin yürüttüğü bir liderlik anlayışı görülmektedir. Çağrı ve Tuğrul Beğler aile içerisinde önemli bir konuma yükselmişler, bununla birlikte ananeleri gereği amcaları Musa'yı yabgu olarak seçmişlerdir. Birbirleriyle dayanışmaları kuvvetli olan ailenin dışarıdan yapılan ayrılıkçı politikaları reddettiği görülmektedir.⁷⁸ Köymen'in "Ortak başbuğluk sistemi" olarak nitelediği bu siyasî yapı, Arslan'dan sonra Yusuf'un yabgu seçilmesi ve daha sonra onun da ölümüyle beraber babası Musa'nın yabgu olması ile birlikte Çağrı, Tuğrul ve Musa üçlüsünün ailenin liderliklerinde sürdürülmüştür.⁷⁹ Bu "ortak başbuğluk sistemi"nin en

⁷⁵ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 307; Abdülkerim Özeydin, "Nizamülmülk", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. XXXIII, s. 194.

⁷⁶ Abdülkerim Özeydin, "Nizamülmülk", s. 194.

⁷⁷ Abdülkerim Özeydin, "Nizamülmülk", s. 194; İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 307.

⁷⁸ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 21; Ravzatu's-Safâ'dan anlayabildiğimiz kadarıyla hem Yusuf'un yabgu seçilmesinde hem de Selçuklu ailesinin dağılmasında Çağrı Beğ'in Tuğrul Beğ'e yaptığı telkinin etkili olduğu görülüyor. Durumun farkındalar ve herhangi bir iç mücadele olmaması için kabullenmiş gözüküyorlar. Bkz. Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, (çev. Erkan Göksu), TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 34-35.

⁷⁹ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 128.

net biçimini Selçukluların Gaznelilere karşı elde ettiği ilk zaferden sonra görmekteyiz. Her üç liderin de kendilerini temsil için elçi göndermesi, her üçünün de söz hakkına sahip olduğunu göstermektedir.⁸⁰

Selçukluların iç münasebetlerine baktıktan sonra bu münasebetlerin gerçekleştiği şartları anlamak için dış münasebetleri de görmek gerekmektedir. Köymen'in belirttiğine göre Arslan'dan sonra Ali Tegin ile münasebetler Arslan Yabgu döneminin gerisinde kaldı ve nihayetinde Selçukluların Ali Tegin ile müttefiklikleri sonlandı.⁸¹ Ali Tegin bu yeni Selçuklu liderlerine karşı başarısız teşebbüsünden sonra onları yanlarına davet etse de Tuğrul ve Çağrı işin içinde bir hile olduğu kuşkusuna kapılarak teklifi reddetti.⁸² Bu anlaşmazlıktan sonra Ali Tegin ve Selçuklular arasında karşılıklı saldırılar başlar. Hatta bu çatışmalarda Yusuf Yınal hayatını kaybederken buna karşılık Selçuklular da Ali Tegin'e ağır bir darbe vurup Alp Kara'yı öldürdü.⁸³ Yaşanılan bu mücadelelerden sonra Selçuklular bölgedeki denge unsuru pozisyonunu yeniden kazandı. Yeni şartlar neticesinde Selçukluların yardımına başvuran Ali Tegin, Altuntaş'a karşı galip geldi. Altuntaş'ın oğlu Harun'un istiklal kazanma isteği cephenin Harun, Ali Tegin ve Selçuklular olarak genişlemesini sağladı ve Selçuklular bu siyaset sayesinde güçlendi.⁸⁴ Şartların değişmesi birdenbire gerçekleşebiliyor, Selçuklular'ın ahvali bir anda sıkıntılı bir duruma düşebiliyordu. Cend emîri Şah Melik'in yaptığı saldırı ile Selçuklular neredeyse yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Binlerce kişinin öldüğü bu saldırıdan sonra Selçuklular kendilerini Hâbât-ı Nemek'e attılar.⁸⁵ Yukarıda da değindiğimiz gibi şartlar her an değişebiliyordu. Bir liderin ölümü, yapılan bir savaşın neticesi, bir baskın, bir isyan gibi durumlarda güç ve kuvvet el değiştirebiliyor, yeni müttefiklikler ortaya çıkıyordu. Ali Tegin'in ve Harun'un ölümlerinin ardından üzerlerindeki baskıyla da kuvvetlerini kaybeden Selçuklular, Gazne devletine sormadan Horasan'a geçtiler. Bu aynı zamanda burada başsız kalan Türkmenlere ve Harizmlilere lider olacakları bir hamleydi.⁸⁶

⁸⁰ Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 70.

⁸¹ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 129.

⁸² Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 129; İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 21; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 92; Köymen'in Ali Tegin ve Selçuklu münasebetine dair dikkati önemlidir. O, ilk süreçte Arslan'ın bıraktığı konumdan geri bir hâlde olan Selçuklular'ın bu süreçten sonra Arslan dönemiyle denkleştirdiğini; ailedaki liderliğin bir koldan başka bir kola geçtiğini; sorumluluğun bir liderden çıkarak üç lidere verildiğini söylemiştir. Bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 130.

⁸³ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 21; Osman Turan, a.g.e., s. 93.

⁸⁴ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 22; Osman Turan, a.g.e., s. 93.

⁸⁵ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 22; Osman Turan, a.g.e., s. 93-94.

⁸⁶ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 22-24; Osman Turan, a.g.e., s. 94-95.

Selçukluların bu göçü devletleşme adına, belki de bilmeden, attıkları ilk adım olacaktı. Gazne sultanı Mesud’a mektup yazarak bir yurt istediklerini belirten Selçuklular, Sultan Mesud’un hücumuyla karşı karşıya kalmıştı. Kudretli ve kuvvetli bir orduyla harekete geçen Gaznelileri Selçuklular mağlup ettiler. Bu mağlubiyetten sonra elçiler üzerinden harekete geçilmiş ve Selçuklular “muhtariyet”liklerini kazanmıştır.⁸⁷ Yine burada her üç liderin de Gazneliler tarafından dikkate alındığı görülüyor. Hem Nasa, Farava, Dihistan gibi vilayetler üçü arasında bölüşülürken hem de hil’at, menşur ve sancak gibi alametler her üç lidere de gönderiliyor.⁸⁸ Bu zafer itibarıyla Selçuklular “devlet kurmak imkânının mevcut olduğunu”⁸⁹ idrak ediyorlar. Hem yaptıkları akın hem de girdikleri siyasî münasebetler ile Gaznelilerle yapılan anlaşmaya riayet etmedikleri gözükken Selçuklular, ikinci kez 1038’de Gazneliler ile yine karşı karşıya geliyorlar. Burada büyük bir zafer elde eden Selçuklular istiklallerini kazanırken Horasan’ı da ele geçiriyorlardı.⁹⁰ Bu zafer *“birincisini ikmal etmekte ve muhtariyet yerine kendilerine artık istiklal getirmektedir.”*⁹¹

Kazanılan memleketler eski Türk ananesine göre üleştiriliyordu. Nişabur’a sahip olan Tuğrul Beğ “adil padişah” olarak hem hukukî hem de fiilî liderliği eline alıyordu. Çağrı Beğ Merv’e sahip olurken İnanç Yabgu da Sarahs’a sahip oluyordu.⁹² Burada Arslan’dan sonra meydana gelen üçlü liderlik sisteminin ilk defa Tuğrul Beğ lehine, az da olsa bozulduğunu görmekteyiz. Tuğrul Beğ diğer isimlerden artık bir adım öndedir.

Gazneli ve Selçuklu mücadelesini sona erdirecek, talihin Selçukluların yüzünü güldüreceği, Gaznelileri ise üzeceği 1040 yılındaki savaşa artık sıra geldi. 1040’daki mücadeleden yaklaşık bir sene önce başlayan saldırılar bazen Gaznelilerin bazen de Selçukluların başarılı saldırılarıyla geçiyor ve her iki taraf da kayıplar veriyordu. Gazneli ordusu kalabalık ve ağır; Selçuklu ordusu az ve hareketliydi. Nihai çarpışmanın gerçekleştiği ve 3 gün boyunca süren savaşın galibi Selçuklular oldu. Sultan Mesud meydandan zorlukla kaçabildi, Selçuklular ise büyük ganimet elde etti.⁹³

⁸⁷ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 25; Osman Turan, a.g.e., s. 95-96.

⁸⁸ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 25; Osman Turan, a.g.e., s. 95-96; Köymen ortak idare sisteminin devam ettiğini, bununla birlikte bu sistemin hukukî bir mahiyet kazandığını belirtiyor. Kendilerine ait toprağı ve elçisi olan liderlerin siyasî bir teşekkül meydana getirdiklerini, bu yapının da federal bir karakteri olduğunu söylüyor. Bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 227.

⁸⁹ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 25.

⁹⁰ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 25; Osman Turan, a.g.e., s. 97-98.

⁹¹ Osman Turan, a.g.e., s. 98.

⁹² İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 25; Osman Turan, a.g.e., s. 99.

⁹³ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 26; Osman Turan, a.g.e., s. 103-106.

Selçukluların bu zaferden sonra artık bir devletleri olmuştu. Tuğrul Beğ kurultay neticesinde sultan oldu, diğer devletlere fetihnameler gönderdi. Artık siyasî yapıda da değişiklikler kendisini göstermekteydi. Tuğrul Beğ yalnızca fiilen değil, hukuken de lider olarak kabul ediliyordu. Tuğrul sultan, Çağrı melik unvanlarını alırken, Musa ise yabgu unvanını muhafaza etti. Bununla birlikte ananeleri gereğince memleketler üç lider arasında paylaşıldı. Ailenin diğer önde gelen efradına da bazı bölgeler verilmişti.⁹⁴ Tuğrul'un başta olduğu ve diğerlerinin de ona tabi olduğu bu yeni düzende liderler kendileri namına hutbe okutmak, para bastırmak, nevbet çaldırmak ve çetr kullanmak gibi hâkimiyet alametlerine sahipti. Sultan Tuğrul'un üstünlüğü babında hutbelerde ilk onun adı okunuyor, ayrıca Sultan Tuğrul beş kere nevbet çaldırırken diğer isimler üç kere çaldırabiliyorlardı.⁹⁵

Sultan Tuğrul'un merkeziyetçi politikalarına temas etmeden önce Çağrı Beğ'in ve Musa Yabgu'nun faaliyetlerine bir göz atalım. Çağrı'nın Tuğrul'a neden sultanlığı bıraktığı⁹⁶ sorusu Çağrı faslının ilk ele alınması gereken bahsidir desek yeridir. Cihan Piyadeoğlu bunu birkaç nedene bağlar. Çağrı'nın kronik bir hastalığı olabileceğini, kendi sahasında dahi faaliyetlerini yürütemediğini belirtir. Ayrıca Tuğrul'un çocuğu olmadığı için her hâlükarda sultanlık kendi soyunda devam edecektir. Bunlarla beraber Çağrı sert tabiatlı biridir, Tuğrul ise daha uyumlu ve kucaklayıcıdır, yeni fethedilen yerlerde de Tuğrul'un insanlara yaklaşımı devlet adına çok daha müspet sonuçlar verecektir. Böyle şahsî meselelerden mütevellit sebeplerin yanında bir de karşılıklı ilişkilerden kaynaklı sebepler vardır. Çağrı'nın daha bayındır yerleri alması, buna karşı Tuğrul'un aldığı memleketleri harap hâlde olması; Tuğrul'un amcasıyla ikili ilişki yürüterek destek bulması karşılıklı münasebetlere örnektir.⁹⁷ Görüldüğü üzere siyaset bilir ve makul tavır sahibi Tuğrul'un sultan olması kimse için şaşırılacak bir durum değildir.

Devletin kuruluşundan sonra Çağrı ve Tuğrul arasında yarı bağımsız bir ilişki bulunmaktadır. Çağrı'nın fetih hareketlerine girişmesi ve antlaşmalar yapması müstakil bir yapıya sahip olduğunu gösterirken bazı meselelerde Tuğrul'un karar verici nihai kişi olarak görünmesi yarı bağımsız yapının ne olduğunu göstermektedir. Çağrı Beğ'in

⁹⁴ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 27; Osman Turan, a.g.e., s. 106-107.

⁹⁵ Osman Turan, a.g.e., s. 107-108.

⁹⁶ Tuğrul ve Çağrı'nın üstünlük mücadeleleriyle ilgili Peacock'un iddiaları farklıdır. O, Çağrı'nın sahip olduğu toprakların çoğunluğu ve konumu, kullandığı unvan ve hutbede zikrolunma, aralarında yaşanan bazı çatışmalar sebebiyle üstünlüğün tam manasıyla birinde olmadığını ifade etmektedir. Detay için bkz. A.C.S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, (çev. Özkan Akpınar), İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 52-56.

⁹⁷ Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 77-78.

içerisinde Belh gibi önemli yerler olan memleketleri alması faaliyetlerindeki bağımsızlığı göstermektedir. Ayrıca Sultan Tuğrul ile müşterek seferler düzenlemesi tabi bir statüde olmadığını da gösterir.⁹⁸ Bunlarla birlikte Çağrı'nın oğlu Yakutî'nin amcası Musa Yabgu'nun topraklarına saldırması ve ele geçirmesi üzerine Sultan Tuğrul'un olayla alakalı keskin sözleri ve kararı Çağrı'nın tam bağımsız olmadığını da göstermektedir.⁹⁹

İhtiyar Musa Yabgu ise şahsiyet olarak zayıf bir karaktere sahipti. Çocuklarından Hasan'ın şehit olması ve Böri'nin de bir lider kudretinde olmaması onun faaliyetlerini sarstı.¹⁰⁰ Güney Horasan ve Sistan bölgelerinin yönetimi ona aitti, merkez şehir olarak Herat'ı seçti. Dış mücadelelerden çok iç mücadelelerle uğraştı. Ertaş, Yakutî ve Çağrı ile bölgesindeki hâkimiyet üzerine birçok defa karşı karşıya geldi.¹⁰¹ Yukarıda Yakutî meselesinde görüldüğü üzere Tuğrul'un amcasının hâkimiyetine müdahalelere karşı sert tepkileri vardır. Musa ile Tuğrul arasında Çağrı'nın Tuğrul ile olan siyasî ilişkisinden farklı bir ilişkisi olmadığını kolaylıkla ifade edebiliriz.

Çağrı ve Musa'dan sonra Sultan Tuğrul'un faaliyetlerine bakabiliriz. Burada eğileceğimiz ilk konu Tuğrul'un iç siyasetteki faaliyetleri ve bu faaliyetler ekseninde merkeziyetçi anlayışı hâkim kılma çabasıdır. Merkeziyetçi anlayışın devlete nasıl bir düzen getirdiğini, bu düzenin faydalarının neler olduğunu anlamak için bir adım geriden bakmak gerekiyor. Selçuklular, Köymen'in belirttiği “Ortak Başbuğluk Sistemi”ni devletleşmeyle beraber “Ülüş Sistemi” ile devam ettirmiş ve önceki Türk devletlerinde de görülen bu yapıyı tatbik ettirmişlerdir.¹⁰² Ülüş Sistemi'nde durum hanedan üyesinin fetih hakkıyla beraber yönetmeye başladığı topraklarda hâkimiyetini sürdürmesi ve merkeze yarı bağlı kalarak yönetimini devam ettirmesidir. Burada merkeziyetçi anlayış ile beraber adem-i merkeziyetçi anlayışının dengede kalmasına dikkat edilmiştir. Hem faydanın hem de zararın barındığı bu yapıda, hanedan kişinin yönetimde vazifelendirilmesi yapıya fayda sağlayabilirken bu kişinin güçlenerek ileride isyana kalkışması da yapının zararına olabilir.¹⁰³ Bu sistem üzerine devletin kurulması kaçınılmaz bir gerçektir. Çünkü geniş bir coğrafyaya yayılan devleti yönetmek kolay

⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 29.

⁹⁹ Osman Turan, a.g.e., s. 128; Ayrıca Çağrı ile Tuğrul arasındaki siyasî münasebeti daha iyi anlamak için bkz. Cihan Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, 107-111.

¹⁰⁰ Osman Turan, a.g.e., s. 128.

¹⁰¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Musa Yabgu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. EK-II, s. 322-323.

¹⁰² Osman Gazi Özgüdenli, “Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. V, 2002, s. 250-252.

¹⁰³ Osman Gazi Özgüdenli, “Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü”, s. 251-252.

değildi ve önceki Türk devletleri gibi bu ancak kolektif bir çalışmayla hallolabilirdi.¹⁰⁴ Bundan da önemlisi devletin kurulmasın her üç lider de aynı katkıyı vermiş ve bariz bir üstünlük sağlanamamıştı. İşbu sebep de bu sistemin işleyişinin sürdürülmesinde önemli faktörlerden biridir. Fethedilen ve fethedilecek topraklar üç lider arasında pay edilerek hanedanın küçük azalarına da belli başlı topraklar verildi.¹⁰⁵

Sistemi, yapı bakımından incelemekle beraber anlayış bakımından da incelemek merkeziyetçi devlete geçiş temayülünü daha net göstermek adına önemlidir. Henüz devlet kurulmadan 1038 yılında yaşanan bir hâdise dolayısıyla Tuğrul ve Çağrı'nın devleti yönetme anlayışlarını ortaya çıkaran bir tartışma gerçekleşti. Nişâbur'un yağmalanmasını isteyen Çağrı ile Tuğrul arasında geçen bu tartışmayı Özgüdenli şöyle yorumlamaktadır: *“Anlaşıldığına göre, o, merkezî hükümdar olarak ortaya çıkıyor olmasına rağmen, yağmaya mani olacak kudreti kendinde bulamamış ve ancak, Çağrı Bey'i, -ve kuşkusuz onun şahsında kabilecilik ruhunu- intihar ile tehdit ederek yolundan vazgeçirebilmiştir. Bu davranış, artık Tuğrul Bey'in Oğuz kabile ananeleri yerine, onları dizginleyerek daha merkezîleştirilmiş bir devlet idealine yöneldiğini gösterir.”*¹⁰⁶

Tuğrul yaşanan süreçlerden sonra artık bir boyun beyi olmaktan çıkar ve sultana dönüşür. Bu sadece unvan değişikliği değil, aynı zamanda bir zihni değişimin de habercisidir. Tuğrul'un yeni bir anlayışı benimsemesi hâliyle eski düzen taraftarlarıyla bir iç çekişme meydana gelmesini sağladı.¹⁰⁷ Bunun da en güzel örneklerinden biri Sultan Tuğrul'un İbrahim Yınal ile yaşadığı hadisedir. Hasankale'yi ele geçiren İbrahim Yınal'a ananeler gereği fetih hakkı olan toprakları vermeyip 40.000 dinar veren Tuğrul Beğ ile Yınal bu durum sebebiyle karşı karşıya geldiler.¹⁰⁸ Çağrı ile Tuğrul arasında yağmalama mevzusunda oluşan hava, mezkur hadisede Yınal ile Tuğrul arasında tekrar etmiştir. Tuğrul ananeleri değil, yeni zeminin mümessili olmayı yeğlemiştir. Yınal'ın daha önce gerçekleşen toprak paylaşımının neden şimdi olmadığını, Tuğrul'un neden buna yaklaşmadığı merak uyandıran bir konudur. Özgüdenli bu süre zarfında devletin genişlediğini, genişlemesiyle beraber yeni idare gelenekleriyle karşılaştığını ve bürokrasiye giren bu geleneğin temsilcileri aracılığıyla siyasî zeminin oluştuğunu belirtir. Göçebe-asker Türkler ile yerleşik İranlılar arasında bir dengenin kurulduğunu,

¹⁰⁴ Osman Gazi Özgüdenli, “Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü”, s. 251

¹⁰⁵ Osman Gazi Özgüdenli, “Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü”, s. 253.

¹⁰⁶ Osman Gazi Özgüdenli, “Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü”, s. 253.

¹⁰⁷ Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 116.

¹⁰⁸ Osman Turan, a.g.e., s. 125-126; Osman Gazi Özgüdenli, “Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü”, s. 255.

ilerleyen zaman içerisinde de bu dengenin bürokrasi etkisiyle merkeziyetçi anlayış lehine bozulduğu ve merkezî devlet anlayışının ağır bastığını ifade eder.¹⁰⁹ Evveliyatında kazanılan topraklarda kendi ile beraber Yınal'ın da adının hutbede zikrolunmasında sakınca görmeyen Tuğrul'un hem ilişkinin bu minvalde kalmasını istediğini anlıyoruz hem de yeni anlayışa da zamanla geçtiğini görüyoruz.¹¹⁰ Bu çatışma bir tek İbrahim Yınal ile de sınırlı kalmadı, Arslan Yabgu'nun oğlu Resul Tegin ile de benzer bir sorun yaşandı, fakat bu kolay bir şekilde bastırıldı.¹¹¹

Tuğrul döneminde Bağdat'a yapılan seferlerin mahiyeti de çalışmamız bakımından önemlidir. Bu sefer neticesinde Selçukluların İslâm dünyasındaki yeri perçinleşirken, ayrıca Sünnî inanç dünyası da rahat bir nefes almıştır.¹¹² Özellikle de Amidülmülk'ün azledilip Nizamülmülk'ün vezir olmasıyla birlikte Selçuklular Sünnî inancı himaye altına aldı. Daha sonra da himaye ile yetinilmeyip Sünnî inanç çalışmalarına hız verilmesi için teşebbüslerde bulunuldu. Sefere dönecek olursak, 1055 yılındaki ilk sefer Büveyhîlerin baskısı ve tecavüzü altında kalan halifenin davetiyle meydana geldi. Osman Turan seferi amacı için şunları ifade ediyor: “*Selçuk Sultanı bu seferi ile müfrit Şi'îlerin fesadını ve Mısır Fâtûmî hâlifeliğini ortadan kaldırmak ve Sünnî halifelik ile Selçuklu saltanatını birleştirip İslâm dünyasına hâkim olmak kararında idi.*”¹¹³ İlk sefer neticesi Tuğrul ve halifenin lehine sonuçlandı ve iki tarafta da bir bayram havası oluştu. Şehre girişten bir gün sonra yaşanan gelişmeler Büveyhi devletinin sonu oldu.¹¹⁴ Bu olaydan birkaç yıl sonra Selçukluların içteki kargaşasından yararlanan Besasiri ve yanındaki Şii kuvvet Bağdat'ı tekrar ele geçirdi. Halife esir edildi ve Mısır halifesi namına hutbe okutuldu. Tuğrul'un İbrahim Yınal'a karşı galip gelmesiyle iç meseleleri halleden Selçuklular tekrar bir yürüyüşle Bağdat'a hâkim oldu. Bu

¹⁰⁹ Osman Gazi Özgüdenli, “Ülûş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü”, s. 255; Konunun fazlasıyla uzamaması için meselenin detayları için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 116-123; Tam bu noktada dikkatimizi celbeden bir meseleyi gündeme taşımak istiyoruz. Reşidü'd-dîn'in Câmî'ü't-Tevârîh'teki bir ifadesi yukarıdaki mezkur durumun tam tersi bir örneğini bize göstermektedir. Tuğrul'un Kutalmış'a “Taberistân ve Mâzenderân padişahlığını” verdiğini ifade eden Reşidü'd-dîn akılları karıştırmaktadır. Padişahlık terimini sultanlığı da havi eden bir anlamda kullandığını gördüğümüz müellif, durum ile ilgili daha dikkatli olunması gerektiğini hissettiriyor. Tuğrul'un akrabaları arasında gözde kişileri ayırdığı veya ömrünün son zamanlarını hissetmesinden mütevellit Çağrı'nın çocuklarına karşı dengeyi mi gözetmiştir, bilemiyoruz. Fakat anlaşılan şudur ki, Yınal ile yaşadığı durumdan bambaşka bir hâdise mevcuttur. Reşidü'd-dîn-Fazlullâh, *Câmî'ü't-tevârîh*, (çev. Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, s. 75-76.

¹¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 30.

¹¹¹ Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 121.

¹¹² Tuğrul dönemindeki dinî siyasetin Amidülmülk etrafında şekillendiğini belirten Köymen, Şafî ve Hanefî din adamlarına takibat yapıldığını ve birçoğunun bölgeden kaçtığını belirtmektedir. Nitekim Nizamülmülk'ün vezir olmasıyla birlikte durum tam tersine dönmüş ve mağduriyetlerin giderilmesi için çokça uğraşılmıştır. Bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 466.

¹¹³ Osman Turan, a.g.e., s. 132.

¹¹⁴ Osman Turan, a.g.e., s. 132-133.

mücadelenin kesin sonucu Besasiri'nin öldürölmesiyle alındı, Bağdat'ta sultan ve halife namına nizam kuruldu.¹¹⁵ İlk seferle birlikte gücünü halifeye gösteren Tuğrul, dünya işlerine dair kuvveti eline aldı.¹¹⁶ İkinci seferde ise bir meyli de ortadan kaldırarak, başka bir hususu netleştirdi. Şöyle ki, ikinci seferde Fatımiler İbrahim Yınal ile işbirliği yaptı ve Yınal'ın Selçuklu hükümdarı olması hâlinde Fatımi hilafetini tanıyacağı hususunda anlaşıldı. Bu ve isyan için gerekli diğer sebepler -ki yukarıda değindik- neticesinde Yınal'ın isyanı kaçınılmaz oldu.¹¹⁷ Bu işbirliği başarıya ulaşsa nasıl bir devamlılığı olurdu, bu hep bir soru işareti olarak kalacaktır, fakat Şii inancının Selçuklular sahasında bir karşılığı olmayacağı bu seferler sonucunda anlaşıldı.

İbrahim Yınal'ın ikinci isyanında Tuğrul'un zor duruma düştüğü görölmektedir. İkinci isyan üzerine giden Tuğrul'un yanında pek asker kalmamasını o dönemde hayata geçen gulam sistemi olduğunu ifade eden Cihan Piyadeoğlu, bu sistemin Türkmenleri merkezden uzaklaştırdığını ve Türkmenlerin İbrahim Yınal'ın yanında yer almasına sebep olduğunu belirtir. İleride göreceğimiz gibi Alparslan ve Melikşah döneminde de bazı sorunlara ve huzursuzluklara sebep olacak Türkmen beyleri, Tuğrul döneminde de yer aldıkları taraf lehine önemli bir güç unsuru olarak karşımıza çıkmaktadırlar.¹¹⁸

Sultan Tuğrul'un vefatıyla birlikte Türk tarihinin hemen hemen her safhasında görölen Sultan/Kağan'ın ölümünden sonra yaşanan taht mücadeleleri ve iç karışıklıklar kendini burada da gösterdi. Tuğrul'un vefatından sonra Alparslan, Kutalmış, Musa Yabgu, Kavurd gibi isimler tahtta çıkmak için mücadeleye başladılar.¹¹⁹ Sultan Tuğrul'un kendine veliaht olarak Alparslan'ı değil de Süleyman'ı veliaht göstermesi¹²⁰ meseleyi daha da dallandırıp budaklandırdı.¹²¹ Tahta Kündürî'nin desteğiyle Süleyman çıkmış ve Alparslan'a da taht için mücadele etmemesini ve herhangi bir eylemde bulunmazsa ülkenin doğusunda hâkim olarak kalabileceği iletildi. Fakat Kutalmış'ın gücü ve baskısı işleri tersine çevirmiş ve Alparslan tahta çıkmıştır. Alparslan önce Musa Yabgu'yu, sonra da Kutalmış'ı mağlup ederek hâkimiyetini sağladı.¹²² Saltanat

¹¹⁵ Osman Turan, a.g.e., s. 138-139.

¹¹⁶ Osman Turan, a.g.e., s. 133.

¹¹⁷ Yınal ve Fatımilerin işbirliğine dair ayrıntı için bkz. Süleyman Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı", *DEÜİFD*, XXXI/2010, 29-35.

¹¹⁸ Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, C. XXIII., Güz/2013, s. 136.

¹¹⁹ Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 135-136.

¹²⁰ Köymen bu tercihte Çağrı Bey'in ölümünden sonra Tuğrul ile evlenen hanımı ile vezir Kündürî'nin etkisi olduğunu söylemektedir. Bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 9.

¹²¹ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 36; Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 135.

¹²² Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 135-139; İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 36.

mücadelesi sırasında Alparslan'ın yanında yer alan Nizamülmülk, Amidülmülk'ün azledilmesinden sonra yeni vezir olarak Alparslan tarafından vazifelendirildi.¹²³ Amidülmülk azledilmesinden birkaç yıl sonra idam edildi. İdam edilmesiyle ilgili Nizamülmülk'e yönelttiği sözler¹²⁴ için Osman Turan "*hâkimane ihtarlarını tarihe mal etti*" demektedir.¹²⁵ Alparslan'ın tahta çıkıp sultan olmasıyla beraber bütün Selçuklu toprakları bir liderin hâkimiyetine girdi, ikili sistem dönemi nihayete erdi.¹²⁶ Köymen'in dikkatiyle Selçuklu artık bir Müslüman-Türk tipi devleti olmuş ve dönüşmüştür.¹²⁷

Mehmet Altay Köymen idare sistemini anlatırken ikili tasnife gider. Atamaları merkezden yapılan valilerle vasitasız idare şekli üzerinden, vasal devletlerle de vasıtalı idare şekli üzerinden münasebet kurulduğunu belirtir. Nihai karar sultandadır. Sultana bağlı birçok siyasi teşekkül bulunur, münasebetlerin esası müesseseler üzerine kurulu olmasına rağmen tek tip mütalaada bulunmak doğru değildir. Tâbiyettekileri de üç şekilde gruplandıran Mehmet Altay Köymen, Selçuklu soyundan gelenleri, Türk soylu olanları ve gayri Türk olanları tasnifler. Bunlarla ilişkilerinde sultanın akrabalarını kendine daha yakın bulduğu aşikârdır. Türk olmayan tâbiyetine karşı bazen bertaraf etme yoluyla onları devlete kattığını bazen de onları yerlerinde bıraktığını söyler.¹²⁸

Alparslan döneminde hanedan üyeleri arasında bazı mücadeleler gerçekleşti. Bunlardan birincisi henüz tahta çıkmadan Türk devlet anlayışının getirdiği sebeplerle birçok hanedan üyesiyle taht için mücadele eden Alparslan, ilk olarak Kutalmış ile girdiği mücadeleyi kazandı. Kutalmış'a saltanat davasından vazgeçmesi teklifini ileten Alparslan, ret cevabı alınca Kutalmış ile savaşa girişti ve onu mağlup etti. Bu savaşta Kutalmış öldü. Alparslan mücadele içerisinde olduğu Kutalmış'ın ölümüne üzüldü ve onu Sultan Tuğrul'un yanına defnetti.¹²⁹ Alparslan iç meselelerde Kavurt ile de uğraştı. Birçok kez karşı karşıya gelen iki kardeşin mücadeleleri her seferinde Kavurt'un af dilemeleri ve Alparslan'ın üstünlüğünün kabul edilmesiyle sonuçlandı Ancak nihai bir

¹²³ Osman Turan, a.g.e., s. 149; İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 36.

¹²⁴ Amidülmülk şöyle demiştir: "Hâce'ye de (şunu) söyle: Vezir öldürmekle dünyaya kötü bid'at ve çirkin bir kâide getirdin. Bu iş sonunu düşünmedin. Korkarım ki bu âdetini (sünnet); kendin, haleflerin, çocuk ve torunların hakkında da göreceksin." Reşidü'd-dîn Fazlullah, a.g.e., s. 78.

¹²⁵ Osman Turan, a.g.e., s. 150; Bu değişim devlete yalnızca şahıs değişimi olarak yansımamış ve bir zihniyet değişimi de gerçekleşmiştir. Nitekim Nizamülmülk selefi Amidülmülk'ün Eşarileri telin etme ve Şafiileri takip siyasetini yürütmemiş, bilakis bu anlayışa sahip ilim adamlarının himaye edilmesini sağlamıştır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 309.

¹²⁶ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 10; A.C.S. Peacock, a.g.e., s. 66.

¹²⁷ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 10-11.

¹²⁸ MehmetAltay Köymen, a.g.e., s. 59-60.

¹²⁹ Osman Turan, a.g.e., s. 148-149; Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 44-46.

sonuç alınamadı. Kavurt meselesi Melikşah döneminde de bir iç mesele olarak karşımıza tekrardan çıkacaktır.¹³⁰

Hanedan üyeleri dışında Alparslan'ı Türkmenler meselesi de uğraştırmaktaydı. Devletin kuruluşunda önemli çabaları olan Türkmenlerin yeni düzenle beraber ikincil konuma düşmeleri onları huzursuz ediyor ve bu da sorunlara sebep oluyordu.¹³¹ Türkmenlerin hem bulundukları yerlerde huzursuzluk çıkarmaları¹³² hem de diğer hanedan üyelerine saltanat için destek olmaları¹³³ sorunu büyütüyordu. Köymen, Alparslan'ın bu sorunu Türkmenleri seferlerde kullanarak onları Anadolu'ya, Suriye'ye ve Batı uçlarına doğru sevk ederek çözmeye çalıştığını belirtir.¹³⁴ Sultan olduktan sonraki yaptığı ilk seferde¹³⁵, Kavurt üzerine Sultanşah'ı gönderirken¹³⁶ ve Malazgirt zaferinden sonra Türkmenleri Anadolu'ya yönlendirirken¹³⁷ Köymen'in dikkat kestiği nokta tebellür eder.

Alparslan döneminde önemli teşebbüslerden biri de medreselerin kurulmasıdır. Köymen medreselerin kuruluşuyla ilgili iki kaydı aktarır. Birincisi Ebu Said Sufi'nin Nizamülmülk'e, adına bir medrese yapabileceğini ve isminin bu sayede kıyamete kadar anılabileceğini söylemesi üzerine vezirin bu teklifi kabul ettiği ve bu medresenin inşası için gereken yardımların yapılmasını emrettiği rivayettir. İkincisi ise bir grup garibanı Alparslan'ın görmesi üzerine bunların ahvalini Nizamülmülk'e sorması, vezirin cevap olarak *"Onlar, ilim arayıcıları olup, (perişan kıyafetlerine rağmen) manen insanların en asilidirler; dünya (nimetlerinden) zevk almazlar. Kıyafetleri fakirliklerine şahitlik etmektedir."* demesi üzerine sultanın müsaadesiyle medreselerin inşa edildiği rivayettir.¹³⁸ İkinci rivayetten hareketle Ocak, ilk kurulan medreselerin Bağdat'ta değil Nişabur'da kurulduğunu belirtir.¹³⁹ Medreselere verilecek isimler geleneğe göre ya bânisinin ya da önemli müderrislerinden birinin adıyla anılırdı, Nizâmiye medreseleri de

¹³⁰ Osman Turan, a.g.e., s. 157-160; Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 46-48; Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 143-145. Kavurt'un yanında yer alan El-basan meselesi ile ilgili bkz. Osman Turan, a.g.e., s. 171-175.

¹³¹ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 49; Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s. 110.

¹³² Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., 79-80.

¹³³ Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s. 132.

¹³⁴ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 49.

¹³⁵ Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s. 80.

¹³⁶ Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s. 126.

¹³⁷ Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s. 205; Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 158.

¹³⁸ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 351-354.

¹³⁹ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017, s. 85.

adını bu sebepten Nizamülmülk'ten almıştır. Sultanın izni ve emriyle inşanın yapıldığı da gözden kaçmamalıdır.¹⁴⁰

Alparslan oğlu Melikşah'ı veliahtı olarak ilan etti¹⁴¹ ve hanedan üyelerine iktâlar verdi. O, ölümünden sonra her Türk devletinin başına gelen saltanat mücadeleleri neticesinde devletin yıpranmasını önlemek için böyle bir girişimde bulunmuştur.¹⁴² Ayrıca hanedan üyelerine iktâ vermesi Tuğrul Bey'den bu yana sürdürülen politikalara ters bir hamle değil, aksine hanedan üyelerinin tavassutuyla merkezî otoriteyi güçlendirme hamlesidir. Piyadeoğlu bu merkezîyetçi anlayışın işleminde araçların el değiştirdiğini, gulamların yerine hanedan mensuplarının geçtiğini belirtir.¹⁴³

Bu dönemle alakalı Nizamülmülk ve Alparslan'ın ilişkilerine değinmeden geçemeyiz. Malazgirt Savaşı dışında bütün seferlerde sultanla beraber olan vezir, yalnızca bu savaşta, o da sultanın emriyle yer almadı.¹⁴⁴ Sultan, imparatorun harekete geçmesi üzerine ağırlıkları ve hazineyi Nizamülmülk ile beraber gönderdi ve şehit olması hâlinde Melikşah'ın tahta çıkmasını vasiyet etti.¹⁴⁵ Alparslan kendi taht mücadelesi sırasında büyük gayretlerini gördüğü Nizamülmülk'ün olası bir durumda Melikşah için de aynı gayreti göstereceğinden emindir. Çağrı Bey'in Nizamülmülk için Alparslan'a *"Oğul bu adam senin hocandır. Onu baba bil ve sözüne kulak ver."* tavsiyesi¹⁴⁶ bu raddede dikkat çekicidir.

Sultan Alparslan Mâveraünnehir seferi sırasında Yusuf el-Hârizmi adlı kişi tarafından hançerlendi ve kısa bir süre sonra da vefat etti. Alparslan bu sefer sırasında yanında olan Melikşah'ın sultanlığı için yanındakilerden biat aldı, zaten 1066'da yılında da Melikşah'ı veliaht olarak ilan etmişti. Nizamülmülk, Melikşah döneminde vezirlik vazifesini sürdürecekti. Babasını defnettikten ve adına hutbe okunması isteğiyle halifeye haber göndermesinin ardından halife tarafından Bağdat'ta hutbede zikrolununca tahta çıktığını ilan etti.¹⁴⁷

¹⁴⁰ Ahmet Ocak, a.g.e., s. 85-86; Sonraki sayfalarda medreseye dair bir bölüm yer alacağı ve meselenin genişçe yer bulacağından dolayı hem tekrara düşmemek hem de mevzudan sapmamak adına burada konuyla alakalı satırları sonlandırıyoruz.

¹⁴¹ Osman Turan, a.g.e., s. 158;

¹⁴² İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 39-40.

¹⁴³ Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s. 112.

¹⁴⁴ Erkan Göksu, *Nizamülmülk*, Erdem Yayınları, İstanbul 2018, s. 55-56.

¹⁴⁵ Osman Turan, a.g.e., s. 178.

¹⁴⁶ Abdülkerim Özaydın, "Nizamülmülk", s. 194; Erkan Göksu, a.g.e., s. 24-25.

¹⁴⁷ Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXIX, s. 54.

Melikşah tahta çıkışı sebebiyle dıştan gelen ve içte oluşan birkaç sorun ile mücadele etti. Dıştan gelenler Karahanlı ve Gaznelilerin taht değişikliğinden faydalanarak, Selçuklu topraklarına karşı taarruzlarıydı. Karahanlılar Tirmiz ve Belh'e, Gazneliler ise Horasan'a hücum etti. Buradaki mücadelelerin ilk neticelerinde Karahanlı hükümdarı Nasr kendi adına hutbe okutmuş ve Tirmiz'i ele geçirmişti. Melikşah'ın kardeşi Ayaz, Belh'i geri almış, fakat Tirmiz Karahanlılarda kalmıştı. Gaznelilerin taarruzunda ise Melikşah'ın amcası esir düşmüş ve Çigilkent yağmalanmıştı.¹⁴⁸ Memleketlerin tekrardan Selçuklular eline geçmesi Melikşah'ın düzenlediği seferler neticesinde oldu. Sultanın harekete geçtiğini öğrenen Gazneliler esirleri serbest bıraktı ve sulh yolunu tutmayı tercih etti. Karahanlılar da barış istiyorlardı, fakat Tirmiz'in teslimini düşünmüyorlardı. Melikşah'ın seferi neticesinde burada da durum Alparslan dönemindeki hâlini aldı ve bu sorunlar çözülmüş oldu.¹⁴⁹

İçerde yaşanan en büyük mücadele Kavurd ile olandır. Alparslan döneminde de taht için isyanlarını gördüğümüz Kavurd, yine tahtta hakkı olduğunu ileri sürerek harekete geçti. Melikşah amcasına bu hareketten vazgeçmesi hususunda bir mektup gönderdi, fakat Kavurd yürüyüşüne devam etti. Girişilen savaş neticesinde Kavurd'un ordusu mağlup oldu ve Kavurd firar etti. Saklandığı yer öğrenilen Kavurd'un getirilmesi için emredildi. Melikşah amcasını affetme niyetindeydi, fakat ordudaki askerlerin Kavurd lehine tezahüratları Kavurd'un sonu oldu.¹⁵⁰ Nizamülmülk, Kavurd ile yapılan mücadelede hem savaş alanındaki mücadelesi ve teklifleri hem de Kavurd lehine gelişen olayları bertaraf etme hususunda başarılı olarak önemini bir kez daha gösterdi.¹⁵¹ Saltanat mücadelesinde sorun teşkil edebilecek bir diğer isim olan Ayaz'ın ölümüyle de Melikşah biraz daha rahatlamıştır.¹⁵²

Tuğrul ve Alparslan zamanında Türkmenler ile alakalı politikalar Melikşah döneminde de kendini göstermektedir. Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi'ndeki teklifini hatırlatan Köymen, bu dönemde Türkmenlerin devlete ve hanedana yakınlaştırılmaya çalışıldığını söylemektedir.¹⁵³ Yine Köymen'in önceki sayfalarda da zikrettiğimiz Türkmenlerin sevkıyatı hususu da bu dönemde devlet-Türkmen ilişkisini

¹⁴⁸ Abdülkerim Özeydin, "Melikşah", s. 54-55; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 50-51; Osman Turan, a.g.e., s. 198.

¹⁴⁹ Osman Turan, a.g.e., s. 198-199.

¹⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 51-53; Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 164-165.

¹⁵¹ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 55; Osman Turan, a.g.e., s. 197.

¹⁵² İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 57; Melikşah'ın kardeşlerinin isyanları neticesinde yaptığı seferler ve neticeleri için bkz. Turan, a.g.e., s. 204-206.

¹⁵³ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 49.

aydınlatmaktadır. Tuğrul ve Alparslan döneminde içeride sıkıntı olan Türkmenler, Melikşah dönemi fetih hareketleri sebebiyle Anadolu, Suriye gibi bölgelere göç ediyordu. Bu göç Melikşah'ın ölümünün ardından merkezîyetçi devletin güç kaybederek zayıflamasına ve diğer bölgelerdeki Selçuklu idarelerinin güçlenmesine yol açtı.¹⁵⁴

Alparslan döneminde medresenin kurulması Selçuklu Devleti'nin merhale kaydetmesinde ne kadar etkili ise iktâ sisteminin yeri de bir o kadar önemlidir. Daha evvel de görülen bu sistem, Nizamülmülk tarafından geliştirilmiş ve uygulanmıştır. 1073 yılında uygulamaya konulan ve yaygınlaşan bu sistemle *“Nizamülmülk tarım topraklarını iktâ bölgelerine ayırarak gelirlerini askerlere tahsis etti; böylece kısa zamanda buraların refah seviyesinde büyük bir yükselme oldu”*.¹⁵⁵ Nizamülmülk eserinde iktâ ile ilgili beşinci ve otuz sekinci fasıllarda birtakım önermelerde bulunmuştur.¹⁵⁶

Çalışmamızın esasını teşkil eden bir mesele de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Melikşah devlet idaresindeki eksiklikler ve gereklilikler üzerinde devlet adamlarına eser telif etmelerini emretti. Nizamülmülk de bu emir vesilesiyle Siyasetname'yi kaleme aldı. 1086 ile 1092 yılları arasında yazıldığı düşünülen bu eser devlet işlerine dair nelerin yapılması gerektiğini anlatır, elli fasıldır. Tekliflerini hikâye, hadis ve ayetlerle destekleyen Nizamülmülk, muhtelif dönemdeki uygulamaları kıyas ederek en iyi yöntemi önermektedir.¹⁵⁷ Nizamülmülk'ün Alparslan ve Melikşah dönemlerindeki taht mücadelelerinden savaş meydanlarına uzanan gayreti ve sultanlarla ilişkisini bir kez daha yinelemekte fayda var. Önceki sayfalarda Alparslan'ın Nizamülmülk'ü bir hoca, bir büyük olarak gördüğünü ifade ettik, Melikşah'da da durum pek değişmiyor. Araları bozulana ve Nizamülmülk bir suikast neticesinde öldürülene kadar sultan ve vezirinin birbirlerine karşı mutlak itimadı vardır. Kaynaklarda sultanın Nizamülmülk'e “Baba!” diye seslendiği görülmektedir. Bu da ilişkileri için önemli bir delildir.¹⁵⁸ Nizamülmülk'ün 1092'de bir Batınî tarafından öldürülmesi¹⁵⁹ ve çok geçmeden

¹⁵⁴ Kutalmış'ın Anadolu'da, Yabgulu Türkmenlerinin Anadolu ve Suriye'de, Kavurd'un evlatlarının da Kirman'daki faaliyetlerini ve mevcudiyetlerini bu minvalde görmek doğru olacaktır. Detaylar için bkz. İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 54-56; Osman Turan, a.g.e., s. 199-204.

¹⁵⁵ Sadi S. Kucur, "İktâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXII, s. 47.

¹⁵⁶ Fasıllarla ilgili tasnif için bkz. Nizamülmülk, a.g.e., s. 57-62. Yinelemekte fayda var, medrese gibi iktâ sistemi de meselemizin esas bölümünde gelişimi, dönüşümü ve etkileriyle ele alınacak olup tekrara düşmemek adına burada yalnızca giriş kabilinden birkaç bilgi verilmiştir.

¹⁵⁷ Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 28-29.

¹⁵⁸ Reşîdü'd-dîn-Fazlullâh, a.g.e., s. 90; S.G. Agacanov, Hondemir'den yaptığı aktarmada Malazgirt zaferinin ardından Nizamülmülk'ün Melikşah'ın babası olarak ilan edildiğini ifade eder. Bkz. Agacanov, a.g.e., s. 162.

¹⁵⁹ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 311.

Melikşah'ın da hayatını kaybetmesi¹⁶⁰ hem devletin intihatinın başlangıcı oldu hem de vezirin sultana söylediği şu sözlerin tesiri tebellür etti: *“Benim divitim (devât) ve senin tâcın birbirine bağlıdır ve senin emânındadır (sana emanettir). Ama ölüm fermânına gelince, o da istediğin gibi olsun.”*¹⁶¹ Nizamülmülk'ün bu sözlerinin ardından Selçuklu Devleti'nde yaşananlar vezirin kerametinden çok bir öngöründe bulunduğunu göstermektedir. Nitekim vasiyetnamesinde de *“Hükümetin sorumluluğu bir başkasına devredildiğinde, benim tahmin ve düşüncem odur ki, benden sonra hiç kimse devlet işlerini bir süre (için de olsa) doğru idare edemeyecektir.”* demiştir.¹⁶² İlk cümledeki edebî sözlerin yerine ikinci cümlede yalın bir dille oluşacak durumu ifade eden vezir, siyasetteki isabetli tutumunu da göstermiş olacaktır.

Sultan Tuğrul döneminden Melikşah dönemi sonuna kadar incelediğimiz bu bölümü mahiyetini belirtmekle neticelendireceğiz. Ailenin ilk büyüklerinden Dukak ve Selçuk'un devlet teşkilatında görev alması belirli bir siyasî tecrübenin ailedeki mevcudiyetinin ispatıdır. Selçuklu ailesinin Dandanakan'ı kazanana kadar ki teşebbüslerini bu minvalden incelediğimizde dönem liderlerinin devraldıkları mirası sürdürdüklerini söyleyebiliriz. Devletin kurulmasından sonra da ilgilendikleri iç meselelerde de bu deneyimden faydalandığı açıktır.

Siyasî liderlik silsilesinin Selçuk, ondan sonra Arslan Yabgu, ondan sonra Musa'nın oğlu Yusuf, ondan sonra Musa ve en sonda da Tuğrul Beğ olarak devam ettiği görülen Selçuklularda, Selçuk dönemi tek elde toplanan güç, ölümünden sonra oğulları arasında paylaşılmış, ancak birbirlerine yardımın gerektiği zamanlarda bu güç bir elde toplanmıştır. Arslan Yabgu döneminde Arslan'ın hükmü kudretliken ondan sonrası için liderlik meselesi karışık ve belirsizdir.¹⁶³ Aşağıda da anlatacağımız gibi Alparslan'ın üçlü sistemi tekeline almasıyla bu belirsizlik son bulacaktır. Said Polat, İbn Haldun'un düşüncelerinden hareketle 1040 yılındaki zaferin ardından mülk edinen Selçukluların devletin tekâmüle uğradığını söylemektedir.¹⁶⁴ Yine Haldun'un görüşlerinden hareketle sultanların nesep-sebep asabiyeti bağlamında konumlandırıran Said Polat,

¹⁶⁰ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 234.

¹⁶¹ Reşidü'd-dîn-Fazlullâh, a.g.e., s. 93.

¹⁶² Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar [Kaynaklar ve Araştırmalar], Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 45.

¹⁶³ Said Polat, “Büyük Selçukluların Oluşturduğu Siyasal Yapıların İbn Haldun'xxun Görüş ve Tespitlerine Göre Yeniden Tanımlanması ve Dönemlendirilmesi (Selçuklu Tarihini Kavramsallaştırma Sorunu ve Bir Öneri)”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Meseleleri içinden*, ed. Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen, Prof. Dr. Muharrem Kesik, Doç. Dr. Sefer Solmaz, Dr. Öğr. Üyesi Zehra Odabaşı, Dr. Öğr. Üyesi Şükrü Dursun, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020, s. 70-73.

¹⁶⁴ Said Polat, “Büyük Selçukluların Oluşturduğu Siyasal Yapıların İbn Haldun'xxun Görüş ve Tespitlerine Göre Yeniden Tanımlanması ve Dönemlendirilmesi (Selçuklu Tarihini Kavramsallaştırma Sorunu ve Bir Öneri)”, s. 74.

Tuğrul ve Alparslan'ın birinci nesli, yani nesep asabiyesini koruyan ve devam ettirdiklerini, Melikşah'ın ise ikinci nesilde bulunduğunu, bu dönemde sebep asabiyesine geçildiğini söyler.¹⁶⁵ Bu daha sonra anlatacağımız Türkmen-gulam unsurlarının hem devlet içerisindeki dengesini hem de devletin geçirdiği tekâmülü gösterir.

İç meselelerden en önemlisi merkezî sistemi hâkim kılma anlayışıdır. Dandanakan'dan sonra zaferin büyük ortakları dışında Tuğrul'un gücünü bölüştürmemesi, ilerleyen süreçte bu anlayışını pekiştirmeye çalışması dikkat çekmektedir. Nitekim Türk feodal anlayışına sahip olan bir devletin bu atılımı isyanlara sebep olmuştur. Herhangi bir sultan değişikliğinde gelenek hatırlanıyor ve hanedan üyeleri sultanlık için harekete geçiyordu.¹⁶⁶ Turan, merkeziyetçi devlet anlayışın yüksek tabakaya karşı yürüttüğü gayreti Türkmen beylere karşı çoğu kez yürütemediği ve köklü bir değişikliğin yaşanmadığını belirtir. Toprakları ve askerleri olan bu kişiler güçlü konumdadırlar.¹⁶⁷ Yukarıda da değindiğimiz gibi üçlü sistem ile kurulan devlet Alparslan'ın sultan olmasıyla beraber tek bir elden yönetilmeye başladı. Melikşah döneminde de durum bu olmasına rağmen iç isyanların bittiği söylenemez. İç siyasette merkezî anlayışı sultanın güçlenmesiyle kuvvetlendiren Selçuklular, bu sistemin kudretini oluşturacak hamlelerden de geri durmadılar. Türkmenlerin huzursuzluklarına karşı Köymen'in dikkat kesildiği faaliyetleri yürütürlerken aynı zamanda asker nüfusu ve nüfuzunda da denge yollarına gittiler.¹⁶⁸ Bunlarla beraber medreseler açarak zihniyet ve bürokratik faaliyetlerde de önemli bir mesafe katettiler. Kuruluşa yerli halktan faydalanan Selçuklular¹⁶⁹, medreseler ile beraber yetişmiş eleman ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştılar.¹⁷⁰ Sultan Tuğrul'un Bağdat'a Halifeyi kurtarmaya gitmesiyle beraber başlayan süreç, Mutezilî-Şii olan Amidülmülk¹⁷¹'ün yerine vezirliğe Sünnî Nizamülmülk'ün gelmesiyle beraber olgunlaşmış ve medreselerle beraber de en uç noktaya gelmiştir. Selçuklular Sünnî inanç ve düşüncenin hamisi olmuşlardır.¹⁷² Nizamülmülk'ün geliştirdiği askerî iktâ sistemi de merkezî sistemi kuvvetlendirmiştir. Nitekim ordu artık toprak vergisine, Türkmenler toprağa, iktâ sahibinin denetimleri ve

¹⁶⁵ Said Polat, "Büyük Selçukluların Oluşturduğu Siyasal Yapıların İbn Haldun'xxun Görüş ve Tespitlerine Göre Yeniden Tanımlanması ve Dönemlendirilmesi (Selçuklu Tarihini Kavramsallaştırma Sorunu ve Bir Öneri)", s. 75-76.

¹⁶⁶ Osman Turan, a.g.e., s. 305.

¹⁶⁷ Osman Turan, a.g.e., s. 309.

¹⁶⁸ Nizamülmülk'ün eserindeki meseleyle alakalı fasıllar bu konudaki teşebbüsleri görmek adına yeterlidir.

¹⁶⁹ S.C. Agacanov, a.g.e., s. 157.

¹⁷⁰ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 355.

¹⁷¹ Abdülkerim Özyıldırım, "Kündürî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXVI, s. 555.

¹⁷² Bu hamiliğin kuvvetini Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye'deki şu ifadede görmek mümkündür: "Hanefî dinine girmek saadetiyle mes'ud oldu." Bkz. Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Alî İbn Nâsır İbn 'Alî El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 2.

toprak sayesinde de Türkmenler devlete bağlıdır. Bu, ülkenin imârı ve göçlerin kontrolü bakımından mühim bir teşebbüstür.¹⁷³

2.3. Siyasetnameler ve Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi

Nizamülmülk'ün iktâ, medrese gibi devlet adamlığı ve siyasî pratiğini yansıttığı faaliyetlerle birlikte yazdığı eserlerle müellif tarafını da ortaya koymaktadır. Bu eser Nizamülmülk'ün faaliyetlerini nasıl ve niçin yaptığını bizlere göstermektedir. Siyasetname türünün bir örneği olan eserini ve bu eser hakkındaki incelemelerinden önce siyasetname kavramına, tarihine ve bu türün örneklerine kısaca temas edeceğiz.

Siyasetname kavramı, Arapça “siyaset” ile Farsça “name” kelimelerinden meydana gelir. Siyasetnamelerin ilk örnekleri olarak nasihatnameleri gösterebiliriz. Ahlakî ve didaktik eserler olan nasihatnameler¹⁷⁴, içerisinde özlü sözleri, ibret alınacak hikâyeleri ve örnek olaylarla bezenmiş öğütleri barındırır.¹⁷⁵ Hem halk hem de aydınlar için yazılan nasihatnameler vardır¹⁷⁶. Bunlara örnek olarak Sebük Tegin'in *Pendnâmesi*, Ahmed Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet*'i ve Ferîdüddin Attâr'ın *Pendnâmesi* gösterilebilir. Anadolu'da yazılan ilk örnekleri ise Yunus Emre'nin *Risâletü'n-nushiyye*'si ile Ahmed Fakih'in *Çarhnâme*'sidir.¹⁷⁷ Bazı ayrıntılarda değişiklikler görülse de esas bakımından birbirinden farklı değildir. Hükümdar, vezir veya yöneticilerle ilgili nasihatler verilen bu eserlerde, iyi insanın, iyi yöneticinin ve erdemli toplumunun nasıl olacağına dair tavsiyeler bulunur¹⁷⁸.

Siyasetnameleri nasihatnamelerden ayıran yanı, nasihatnamelerin öğretilerini “*iyi insan olma*” üzerine sunarken siyasetnamelerin bunun yanında “*iyi yönetici olma*” öğretilerini de vermesidir. Bu da bize siyasetnamelerin hitap ettiği kitlenin daha çok hükümdarlar veya yöneticiler olduğunu göstermektedir.¹⁷⁹ Siyasetnamelerin genel içeriği devlete ait olanla ilgilidir. Devlet yönetimi, hükümdarda olması gerekli özellikler, devlet ve toplum kuralları, sorumluluklar, ordu, ekonomi gibi belli başlı konuları içerir.¹⁸⁰ Hem Doğu hem de Batı düşünce dünyasında siyasetname muadili birçok eser kaleme alınmıştır. Çin, Hindistan, İran, Mezopotamya, Yunan ilh... Çin'de *Değişimler Kitabı*, *Altı Gizli Öğreti*, *Konuşmalar* gibi; Hindistan'da *Vedalar* ve *Kelîle ve Dimne* gibi;

¹⁷³ Osman Turan, a.g.e., s. 308.

¹⁷⁴ İskender Pala, “Nasihatnameler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXII, s. 409.

¹⁷⁵ Ömer Dinçer, *Siyâsetnâmeleri Yeniden Okumak, Klâsik Yayınları*, İstanbul 2018 s. 27.

¹⁷⁶ İskender Pala, “Nasihatnameler,” s. 409.

¹⁷⁷ Ömer Dinçer, a.g.e., s. 28.

¹⁷⁸ Ömer Dinçer, a.g.e., s. 29.

¹⁷⁹ Ömer Dinçer, a.g.e., s. 30.

¹⁸⁰ Ağâh Sırrı Levend, “Siyasetnameler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C. X, 1962, s. 168.

İran’da *Avesta* ve *Şâhnâme* hem kendi kültürlerinde etkin konumda bulunan hem de dünya genelinde bilinen eserler vardır. Bunlara muadil olarak Avrupa’da Machiavelli’nin *Hükümdar/Prens* gösterilebilir.¹⁸¹

İslâm dünyasında da örnekleri hicretin ilk dönemlerinden itibaren görülmektedir. Hz. Ali’nin Mısır valisine gönderdiği mektubu İslâm tarihindeki ilk örneklerdendir. Hem Emevîler hem de Abbasîler döneminde kaleme alınan risâleler de bulunmaktadır. Burada zikrolunması gereken en önemli isim ise Mâverdi’dir. O’nun *El-Ahkâmü’s-Sultâniyye* adlı eseri İslâm siyasetname geleneğinde mühim bir yer tutmaktadır. Mâverdi ile beraber anılması gereken bir diğer isim ve eseri ise, İslâm düşünce tarihinin büyük isimlerinden Gazzâlî ve O’nun *Nasihatü’l-mülûk*’üdür.¹⁸²

Türk tarihinde de siyasetname örneği olarak gösterebileceğimiz ilk metin Orhun Abideleri’dir. İçerisinde yönetim ve toplum kurallarına dair ifadeler yer alan abidelerde töre, kağan ve toplum arasındaki bağlantı ile görev ve ödev sorumlulukları anlatılmıştır.¹⁸³

Görüldüğü üzere devletin var olduğu ilk günden beri devlete ve topluma dair birçok söylemler gerçekleşmiştir. Bu söylemlerin bir bölümü yazıya aktarılmış ve siyasetnamelerin iptidai örnekleri olarak karşımıza çıkmıştır. Dünyanın dört bir köşesinde gerçekleştirilen bu çalışmaların içerik, üslup, temayül ve ortam bakımından birbirlerinden az veya çok farkları bulunmakla birlikte, çoğunun hemen hemen aynı biçimde sunulduğu görülmektedir. Bu, toplulukların etkileşim içerisinde oldukları ve bu etkileşimle beraber ortaya konulan eserlerin benzeştiğini bizlere göstermektedir.

Asıl adı *Siyerü’l-mülûk* olan birçok kimsenin *Siyasetname* adıyla bildiği bu eser Melikşah’ın talebi üzerine Nizamülmülk tarafından kaleme alınmıştır. Melikşah devlet idaresiyle ilgili maiyetindekilerin kendisini bilgilendirmesini istemiş neticesinde yalnızca vezir değil, huzurdaki diğer kimseler de bu isteği yerine getirmek maksadıyla eserler kaleme almışlardır. Vezirin eseri ise sultan tarafından kabul görmüş ve değer bulmuştur.¹⁸⁴ Siyasetname kültürü İslâm geleneğinde İslâm’ın ilk dönemlerinden beri kabul gören bir türdür, Nizamülmülk de eserini bu minvalde kaleme almıştır. Kafesoğlu eserin evvelki siyasetnamelerden farklı olduğunu şu sözlerle anlatır: “*Bu eser, sadece,*

¹⁸¹ Zikredilen eserlerle ilgili detaylı bilgi için Dinçer’in eserinin şu kısımlarına bakılabilir Ömer Dinçer, a.g.e., s. 95-159.

¹⁸² Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Siyasetname”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII, s. 304-305.

¹⁸³ Ayhan Bıçak, *Türk Düşüncesi I*, Dergâh Yayınları, 2013, s. 71.

¹⁸⁴ Abdülkerim Özaydın, “Nizamülmülk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXIII, s. 195-196.

benzerlerinde olduğu gibi, zamanına göre kifayetli bir devlet reisi için lüzumlu şartları öğretmek, bu hususların gerçekleştirilmesinde takip edilecek yolları göstermek ve ideal bir hükümdarın vasıflarını arka arkaya sıralamakla iktifa eden mücerred görüşlerden ibaret bir “akıl kitabı” değildir.”¹⁸⁵ Özgüdenli eserin hatırat veya siyaset felsefesi türünde olmadığını, bir nasihat kitabı olduğunu belirtmektedir. Vezirin teori ve felsefi düşüncelerden ziyade pratikle ilgilendiğini söylemektedir.¹⁸⁶ Siyasî ve sosyal konular üzerine sorunları anlatan eserde, tarihî bilgilerin de varlığı o tarih bilimi açısından da değerli kılar.¹⁸⁷ Starr eserinde Nizamülmülk’ün açık sözlülüğe dikkat çeker ve en hassas konularda dahi bundan ödün verilmediğini söyler. Starr’ın üslupla beraber içerikteki siyaset geleneği ile de ilgili dikkat çekici tespitleri vardır. Nitekim eserde devlet yönetim modeli olarak Sasanilerin değil, daha yakın bir dönemdeki Gaznelilerin örnek alındığını belirtir. Vezirin Gazneliler için bir zaman çalıştığı ve bu tecrübelerini Selçuklulara aktardığını belirten Starr, böylece model almadaki Gazne sebebini açıklar.¹⁸⁸ Peacock da eserde Gazneli devletinin ideal bir yönetim olarak alındığını, ayrıca Sâmânilerin pratiklerinin de dikkate alındığını söyler.¹⁸⁹ Köymen Nizamülmülk’ün eserini yazarken devletin ve hükümdarın Türk olduğunu gözeterek yazdığını, bu sebepten de bazı âdet ve geleneklere zorunluluktan yer verdiğini belirtmiştir.¹⁹⁰ Davutoğlu siyasetname türü eserlerde devletin bir tecrübeler birikimi ürünü olarak karşımıza çıktığını, tarihî tecrübeden faydalandığı kadar başarılı olunacağını belirtir. Esneklik ve uygulanabilirlik bu tip eserlerde mühimdir. Tarihî tecrübeden faydalanılabilmesi, esnek, uygulanabilir olması, başarıya götürmesi gibi koşulların var olduğu bu eserlerde din sahası dışındaki tecrübelerden de faydalandığı görülür.¹⁹¹

Çalışmamızda Siyasetname’nin tercüme nüshasından faydalandık, Türkçe tercümelerin durumu hakkında Osman Gazi Özgüdenli’nin değerlendirmeli önemlidir. Özgüdenli tercüme edilen dört neşrin Mehmet Şerif Çavdaroglu’na, Nurettin Bayburtlugil’e, Mehmet Altay Köymen’e ve Mehmet Taha Ayar’a ait olduğunu, bunlarda hataların ve eksikliklerin olduğunu ifade etmektedir. Kendisinin önsözünü yazdığı Mehmet Kanar çevirisinin tercümeler arasındaki en iyisi olduğunu

¹⁸⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 133.

¹⁸⁶ Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 29.

¹⁸⁷ Ömer Dinçer, a.g.e., s. 235; İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 133.

¹⁸⁸ S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma*, (çev. Yusuf Selman), Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 487.

¹⁸⁹ Peacock, a.g.e., s. 78.

¹⁹⁰ Nizamülmülk, a.g.e., çevirenin önsözü, s. XX.

¹⁹¹ Ahmet Davutoğlu, “Devlet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. IX, s. 239.

belirtmektedir.¹⁹² Biz çalışmamızda Mehmet Kanar çevirisine öncelik verdik, Mehmet Altay Köymen'in tercümesini de karşılaştırma olarak dipnotta gösterdik, diğer çevirilere de yeri geldikçe başvurduk.

¹⁹² Osman Gazi Özgüdenli, a.g.e., s. 32-36.

3. NİZAMÜLMÜLK'ÜN SİYASET DÜŞÜNCESİ VE DEVLET ANLAYIŞI

3.1. Siyasî Düşünce ve Pratik

Nizamülmülk'ün Siyasetname'sini okuyanlar şunu görür: Devlet işleri şansa bırakılmaz, boşluk kabul etmez. Hafife alınacak, küçümsenecek, görmezden gelinecek hiçbir iş devlet işi olamaz. Devlet işleri hafife alınır, küçümsenir veya görmezden gelinirse bozulur ve devlet kaçınılmaz yıkımına doğru yol alır. Nizamülmülk kudretli ve zeki bir devlet adamı olduğunu hiçbir işi es geçmeyerek ve mühim görerek bizlere gösterir. Biz ortaya koyulan tekliflerden ve çalışmalardan Selçukluların hangi yapı üzerine bina edildiğini ve bu binanın hangi şartlarda ve niçin meydana getirildiğini anlayabiliriz.

Öncelikle Selçuklular ve Nizamülmülk buluşmasının hem tarihi hem de talihi değiştirdiği çevreyi görmeliyiz. Selçuklular devletlerini yakın zamanda kurmuş ve ilerleyişleri henüz başlamıştı. Bununla birlikte hem devlet hem de topluluk olarak tekâmüle uğramalıydılar. Nizamülmülk ise hem babasından tevarüs eden devlet bilirligi hem de Gaznelilerde geçirdiği günlerdeki deneyimiyle bu tekâmülün baş mimarı olma talihine sahipti. Bununla birlikte mevcutta bulunan devletleri değil de Selçuklulara yönelmesinin sebebi de bu olabilirdi, inşasını kendisinin yapabileceği bir devlet. Ayrıca bürokrasinin kurulmaması ya da zayıf olması da devlet içerisinde yer bulabilmesini kolaylaştıracaktı. Selçuklular da hem bölgeyi hem de nihayetdeki devlet organizmasını bilen bir isimden yararlanabilecekti.

Nizamülmülk devletin insanlardan müteşekkil bir oluşum olduğunun farkındaydı, devletin başındaki sultandan en alt kademedeki görevliye kadar herkesin sorumluluklarının şuurunda hareket etmesini vurguluyordu. Vazife başındaki görevlilerden bütün dikkatini işine vermesini isterken onun bir insan olduğunu da görmezden gelmeyerek yapacağı bazı hatalara müsamaha gösterilmesini istiyordu. Devlet içinde sarsılmaması gereken bir denge kurmuştu ve bütün çabası bu dengenin bozulmaması içindi: Ne işleri yerle yeksan edecek bir gevşeklik ne de insanın kusursuz olarak algılanabileceği bir hoşgörüsüzlük... Nitekim eserinin sonunda örnek verdiği hadis-i şerifte tam bu noktaya dikkat çekmektedir: *“İşlerin en hayırlısı ortada olandır.”*

Devlet işleyişini kudretli ve kuvvetli kılacak merkeziyetçi politikalara duyulan ihtiyaç Tuğrul Beğ döneminden itibaren hissediliyordu. Tuğrul'un bunu gerçekleştirememesi sebeplerinden en önemlisi Arslan Yabgu'nun esareti ve akabinde

vefatından sonra liderliği kardeşi Çağrı ve amcası Musa ile paylaşmasıydı. Nitekim Dandanakan'daki zaferden sonra memleket üçe taksim edilmiş, Tuğrul Beğ eşitler arasında daha üstün olsa da hâkimiyetini tam manasıyla kuramamıştır. Alparslan döneminde üçlü liderlikten tek sultana geçişle beraber merkezi güç daha da kuvvetlense de hem geleneksel organizasyonun yoğun tesiri hem de bu tesirin farkında olan hanedan üyelerinin varlığı birtakım sorunların oluşmasına sebep olmuştur. Melikşah döneminde ise çok daha kuvvetli bir merkezîyetçi devlet profili görmekteyiz. Nizamülmülk'ün etkisini hissettirmesine paralel kuvvetlenen merkezî hâkimiyette vezirin payının ne denli çok olduğu izahtan varestedir. Eseri Siyasetname'de *“başta hükümdar olmak üzere, vezîr, kadı, muhtesib, şahne, muktâ, âmil, reis, müşrif, ulemâ, emîrler, ulaklar, köleler, nedîmler, bekçiler ve kapıcılar gibi pek çok görevlinin vazife ve sorumluluklarını ayrıntılı olarak anlatarak Selçuklu Devleti için ideal bir merkezî yönetim sisteminin çerçevesini oluşturmaya çalışmıştır.”*¹⁹³

Peki merkezîyetçi bir devlet nasıl meydana getirilebilirdi? Hanedan üyelerinin etkisiz kılınması tek başına bunu mümkün kılabilir miydi? Hanedan içerisinde tek kalmak merkezi gücü kuvvetlendirir miydi? Bu sorular hanedan mücadeleleri özelinde cevaplanacaksa “Evet” demek doğruluk payını arttırabilir. Fakat reaya üzerinde bu politikayı geçerli kılacak sebepler neydi, hangi yöntemler bunu mümkün kılabilirdi? Burada kurumların ve teşebbüslerin devreye girmesi gereklidir. Selçuklu veziri Nizamülmülk de böyle yapmıştır. Merkezî yapıya cephe alan Türkmenleri devlete ve toprağa bağlayarak devlet ile ilişkilerini pekiştirmek istemiştir. Türkmenlerin isyan etmelerine karşılık gulam sistemini geliştirmiştir. Reayanın aklını karıştırabilecek inançlara karşı mücadeleye girmiş ve medreseler inşa ettirmiştir. İktâ sistemiyle beraber devlet-asker-reaya üçgenini oluşturmuştur. Bunların neticesinde merkezî hâkimiyet kuvvetlenmiş ve varlığı daha da hissedilir olmuştur.

Devletlerin kimliksiz olamayacağı bir gerçektir. Tebaaları olan millet ile bulundukları coğrafya onların ilk renkleridir. Laik/seküler devletlerden önce milletin ve coğrafyanın devletlere bir kimlik bahsettiği gibi inanç da sunduğu renk ile devletin kimliğinde tebellür etmekteydi. Selçuklular daha Selçuk Beğ döneminde Müslüman olmuş bir topluluktur. İslâm dairesine giren Selçukluların bu dairedaki mezhep tercihleri

¹⁹³ Osman Gazi Özgüdenli'nin Millî Mecmûa'nın 19. Sayısında Mustafa Can Tiryaki ile yaptığı röportajında bir soruya verdiği cevaptır. Detay için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Orta Çağ Tarihi Üzerine Osman Gazi Özgüdenli ile Mülakat”, *Millî Mecmûa Dergisi*, Mart-Nisan 2021, S. 19., s. 290.

de Sünnîlik olmuştur. Tuğrul Beğ'in veziri Amidülmülk'ün Şii olması ve Alparslan'ın tahta çıkmasıyla beraber Amidülmülk'ten görevi devralan Nizamülmülk'ün özelde Şafii, genelde Sünnî inanç politikası bu noktada çok önemli bir yer tutmaktadır. Eserinde de birçok kez bu mevzuya eğilmiş, zaruri ve tarihi bir gereklilik olduğunu göstermeye çalışmıştır. İnşa ettirdiği medreselerle de bu gerekliliği Selçuklu topraklarında yaygınlaştırmaya çalışmıştır.

Buraya kadar söylediklerimizden devlet işleyişinin baş aktörü olarak Nizamülmülk'ün öne çıktığı intibai uyanabilir, oysa ki Selçuklu vezirinin bütün faaliyetlerini sultanın emri altında yaptığı gerçektir. O zaman şu soruyu sormamız gerekmektedir: Nizamülmülk'ü tebarüz ettiren nedir? “*O mahiler ki derya içre deryayı bilmezler*” dizesinden hareketle Türk devlet adamlarının doğduklarından beri yüzyıllardır süregelen devlet anlayış ve işleyişlerini benimsedikleri ve bu anlayış içerisinde tavır ve davranışlarını sürdürdükleri söylenebilir. Tavır ve davranışlarına daha çocukluklarında aşıl原因an bu kültür kodları onların devletin kime ait olduğu, nasıl yönetileceği, iç ve dış ilişkilerde neler yapılabileceği gibi sorularla başa çıkmalarında yardımcı olur. Biz buna *Olağan Devlet Anlayışı* demeyi uygun buluyoruz. Devleti yönetirken olağanlaşan durumların neticesinde hep aynı sonla karşılaşan bir topluluğun yeni bir bakış açısıyla farklı bir düzene geçmesi gerekmektedir. Tekraren ifade edeceğimiz gibi yeni bir coğrafya, yeni insanlar, yeni bir inanış sizi değiştirmeye mahkum kılar. Fakat sizin olağanlık içerisinde tavır ve davranışlarınızı önce fark edebilmeniz sonra da tavır ve davranışlarınıza yansıtabilmeniz çok zordur. Nizamülmülk tam bu noktada devreye girmiştir. Şöyle ki hem yıllarca belli başlı vazifeleriyle iç durumdan haberdar olmuş hem de ya tevarüsle ya da tecrübeyle farklı bir devlet organizasyonun varlığından haberdardır. Böylece *Olağan Devlet Anlayışı*'nı yeni bir olağanla değiştirmeye gayret etmiştir. Sultana, hanedan üyesine, Türkmenlere dair görüşlerinde bu açıkça görülmektedir. Bununla birlikte Türklerin yeni bir düzenin eşiğinde olduğunu bilerekten devleti ve devlet işlerini atıl bırakacak uzuvları kesmeye çalışmıştır. Selçuklular ve Nizamülmülk bu açıdan Türk tarihinin dönüm noktasıdır.

Buraya kadar hülasa etmeye çalıştığımız görüşler ve teklifleri mütemadiyen açarak Selçuklu Devleti'nin nasıl, niçin kurulduğunu; Nizamülmülk'ün teorik ve pratik yönleriyle bu yapıyı nasıl ihata ettiğini göstermeye çalışacağız. İzleyeceğimiz yolun ilk basamağını Sultan'a ayırdık, çünkü tam bir yetki ve bu yetkinin getirdiği sorumlulukla bütün çalışmalar onun emri ve izniyle olmaktadır. Yine bu başlık altında maiyetindekiler

ve devlet işlerinde yapılmasını gerekli gördüğü mevzulara eğileceğiz. Daha sonra devleti ve devlet işlerini hem mümessillerini belirleyen hem de yönlendiren en kuvvetli tesirden, dinin/mezhebin varlığından söz edeceğiz. Dinin yaygınlaştırılması ve bürokratik bir netice olarak Selçuklu Devleti'ne katkılarını görmeye çalışacağız. Tam bu noktada hem dinî hem de diğer meselelerle alakalı kurum ve teşebbüsleri sunarak yaygınlaştırma ve geliştirme için neler yapıldığını ifade edeceğiz. Son olarak da reayanın bu süreçteki dönüşümüne dair birtakım izler süreceğiz.

Sultanın gereklilik ve sorumluluklarından yukarıda bahsetmiştik. Burada bunlardan ziyade bir sultan portresi çizmeye çalışacağız. Nasıl ki devlet, toplum, kurumlar belli bir tekâmülü yaşıyor ise sultan figürü de aynı merhaleleri aşmak zorundadır. Nitekim bir kavim veya kabilenin başkanlığından öte, bir devletin ve hatta imparatorluğun önderi olmak yönetici pozisyonundaki kişinin bambaşka bir portreye sahip olmasını gerektirir. Devleti yöneten kişi artık emir ve isteklerini görevlilere bildirir, bunlardan haberdar olur. Sorumluluğu yüklediği kişilerden birtakım bilgileri edinir ve işin atıl kalıp kalmadığı bilgisini öğrenerek sorumlu kişinin vazifesinin devam edip etmeyeceği hakkında kararını verir. Sorumlunun bir hata yapması, devlet görevinden kati bir şekilde ilişkisi kesilmesine sebep olmaz, hatasından dönebilmesi için belirli bir esneklik bırakılır. Nizamülmülk daha eserinin girişinde sultanın akıl ve bilgisiyle maiyetine insanları seçip yerleştirdiğini belirtir ve ekler: *“Her birine gücüne göre rütbe verir, bir yere yerleştirir. Liyakatli hizmetkârları halkın arasından seçer; her birine bir rütbe ve makam verir. Din ve dünya işlerindeki yeterliliklerinde onlara güvenir. Sağladığı adalet sayesinde huzur içinde yaşasınlar diye, itaat yolunu tutan, kendi işleriyle ilgilenen insanları sıkıntılara karşı kollar. Hizmetkârlardan veya görevlilerden biri haksızlık edecek olursa, öğüt verilerek, uyarılarak terbiye edilir. Gaflet uykusundan uyanırsa, o kişiyi eski işinde tutar. Uyanmazsa onu o işte tutmaz; daha layık bir kişi ile değiştir.”*¹⁹⁴ Tam bu cümleden hareketle sultanın artık işlerin görünen yüzü olmaktan çıktığını söyleyebiliriz. O, maiyetindekilere emreder ve bu işle vazifeli kimse bu emri yerine getirir. Çünkü sultanın güçlü bir figür çizmesi gerekmektedir, sultan ve gücü küçümseirse işler ilerlemez. Eserinin on birinci faslına fermanlarla ilgili bir bölüm yazan Nizamülmülk, çok fazla fermanın yazılması hâlinde saygının azalacağından, ancak çok önemli bir hususta ferman yazılması gerektiğinden bahseder. Fermanı küçümseyen ve işi ağırdan alan kimsenin mutlaka cezalandırılması gerektiğini söyler. *“Padişah ile diğer insanlar arasındaki fark*

¹⁹⁴ Nizamülmülk, a.g.e., s. 66.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 7.

onun yürüyen hükmüdür.” diyerek de sultan sözünün ayağına düşmemesi gerektiğini vurgular.¹⁹⁵ Güçlü figür gelenekçi hâkimiyet anlayışından karizmatik hâkimiyet anlayışına dönüşümün gerçekleşmesi için ilk şarttır. Bilindiği üzere gelenekçi hâkimiyette var olan düzen devam ettirilmeye çalışılırken karizmatik hâkimiyette sultanın kudreti esastır. Nizamülmülk de yeni bir süreç için böyle bir kudretin ortaya çıkması gerektiğini düşünülebilir. Ayrıca hem Alparslan döneminde hem de Melikşah döneminde değişime karşı cephe alanların var olduğunu düşünürsek Nizamülmülk’ün sultan figüründeki teorisinin aslında pratiğin bir izdüşümü olduğu görülür. Hem devletin hem de toplumun değişiminin gerçekleşmesine çalışan sultanların güçlü bir figürle insanların karşısına çıkması gerekmektedir, böylece konumlandığı yer itibarıyla saygınlığını koruyabilecektir. Sultanın “işleri devretmesi” ve “gözetlemesi” ile beraber kendini geri çekmesi toplum ile olan ilişkisini bitirebilir mi? Ayrıca görev verdiği kişilerin zulmüne sebep olabilir mi? Tam bu noktada Nizamülmülk’ün halkın şikayetlerine dair fasıllarına temas etmekte fayda var. Sultanın bazı vakitler tayin ederek insanları dinlemesi gerektiğini söyleyen vezir, böylece “zalimlerin zulmünün” ortadan kalkacağını belirtir. Bir başka fasılda ise bu işi dergahtan beş kişi göndererek yapılması gerektiğini ifade eder. Burada bir çelişki olduğu iddia edilebilir, fakat bizim kanaatimiz şudur: Nizamülmülk bu eserin yalnızca yüksek tabakanın eline geçeceğinin farkındadır, bu hâlde vezir burada “aba altından sopa gösterme” yolunu tutmuş ve sultanın bir gün halkı dinleyebileceği korkusunu güçlü veya yetkili kişilerin kalbine sokmuştur. Böylece yapılagелеcek haksızlıkların önünü almıştır.

Güçlü figür veya karizmatik lider anlayışını pekiştiren ve “müsamaha” gösterilen birtakım fasıllara geçebiliriz. Nizamülmülk’ün on yedinci fasılda nedim ile ilgili önerileri aslında demek istediklerimizin bir özetidir. Şöyle ki sultanın nedim ile yüz göz olacak kadar muhabbetini arttırması, nedim dışında hiç kimseye böyle davranmaması gerektiğini ifade eder. Çünkü sultanın kudretine gölge düşebilir. Sultanın da bir insan olduğunun farkında olan vezir, nedime içini açmasını ve onunla eğleşmesini ister. Belirli donanımlara sahip bir nedimin çok daha faydalı olacağını belirtir. Şarap meclisiyle ilgili fasıl da bunun bir başka örneğidir. Burada sultanın işine karışılmayarak hem karizmatik liderliğini hem şarabın varlığından söz açarak geçiş döneminde bazı müsamahaları görmekteyiz. Nitekim bu dönemde özelde Selçuklular genelde Türkler bozkır kültüründen tamamen kopmuş değillerdir. Bu sebepten alışkanlıklarını değiştirebilmeleri

¹⁹⁵ Nizamülmülk, a.g.e., s. 138.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 51.

kolay olmayacaktır. Bununla beraber devlet işlerinde ayıklığın gerekliliğe yapılan vurgu dikkat çeker. Vezir sultanların devletin ikbali için sarhoşluğa düşmemeye çalışacağını ve bu meclislerin mütemadiyen ortadan kalkacağını düşünebilir. Nitekim Türk-İslâm devletlerinin geleceğinde böyle işlerin pek görülmemesi bu teorinin büyük oranda başarılı olduğunu gösterir.

Sultanın maiyetini inceleyecek olursak hükümdar hâkimiyetinin küçük ölçeklisini görmekteyiz. Saygınlık, görev ve tam sorumluluk maiyettekiler için de geçerlidir. Başarılarıyla kişileri taltif etmesi veya başarısızlıkları neticesinde azletmesi bu hâkimliğin sonucudur. Böylece *“kendisine tam güvenilen bir kişiye görev düştüğünde, aslında o kişiye önem verildiği ve ona ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir. Bu aynı zamanda, devlet memuriyetinin, kamuya hizmet olgusunun önemli ve itibarlı bir görev olduğunun kabulü anlamına gelmektedir.”*¹⁹⁶ Bazı fasıllarda hatanın affedilemez olması, bazılarında ise hatalının bağışlanması gerektiğine dair söylemler durumdan duruma, kişiden kişiye bunun değişebileceğini göstermektedir. Peki “Bu vazifeliler nasıl seçilecektir?” sorusuna verilecek cevap ise liyakat ve *“temiz mezhep”* tir. Liyakat hususunda bir gulamın hizmete alınması ve tedricen işi öğrenerek kademe atlamasını örnek gösteren Nizamülmülk¹⁹⁷, böylece vazifeye iş bilmez birini getirmeyerek hem işin atıl kalmamasını sağlar hem de çıkması muhtemel huzursuzluğu önler. Bununla birlikte Sebüktegin ile ilgili hikâyeyi de eserine koyan vezir, böylece sultanın özel isteğiyle bir kişinin kolaylıkla yükselebileceğini de gösterir. Burada sultanın sorumluluğunda olan bu seçilmişin başarısızlıklarının ne gibi sorunlar yaratacağı meçhuldür. Nitekim Sebüktegin başarılı bir devlet adamı olmuş ve böyle bir sorunun nelere yol açabileceği sorusu cevapsız kalmıştır. Nizamülmülk’ün eserinde hem kademeli yükselme hem de sultanın takdiri ile kişilerin birtakım görevlere getirildiği görülüyor. Devlet görevlileriyle alakalı bir diğer talep de bir işe iki kişinin verilmemesiyle alakalıdır. Nizamülmülk burada vazifeyi kimin yaptığıyla ilgili sorunun ortada cevapsız kalmasından mütevellit işin atıl kalacağından bahseder. Yine burada da gördüğümüz şudur ki, sorumlu olduğu işe dair kişi tam bir mutlakiyet içerisinde olmalıdır. Bir başkasıyla işini bölüştüğü an birtakım sorunlar ortaya çıkabilir.¹⁹⁸ Ayrıca kişiler veya gruplar ehli olmadıkları görevlerin

¹⁹⁶ Cengiz Ekiz, “Siyasetname’de Yönetim Sorunsalı”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. XLIII, Sayı 4, 2010, s. 18.

¹⁹⁷ Cengiz Ekiz, “Siyasetname’de Yönetim Sorunsalı”, s. 19.

¹⁹⁸ Sadi Kucur “Sultan kendisine yakın olan, güvenini kazanmış, liyakatli bir gulama birkaç emirliği, birden veya değişik zamanlarda tevcih edebilmektedir.” diyerek vezirin bir göreve iki kişi getirilmesin ikazının dikkate alınmadığını gözler önüne serer. Sadi S. Kucur, “Nizâmülmülk’ün Siyasetnâme’sine Selçuklu Devlet Teşkilatı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ile Emîr-i DâdÖrneği,” *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.12, 2002, s. 64.

lakaplarını aldıklarında da “*Şeriat işleri zayıflar; raiyyet itaatsizleşir; askerlerin eli uzar. Halkta temyiz gücü kalmaz. İşlerde tedbir alınamaz.*”¹⁹⁹ Nizamülmülk’e göre her ne şekilde olursa olsun göreve getirilmiş birisinin uluorta azarlanması iyi değildir. Bin bir zahmetle yetiştirilip iş başına gelen kimselerin hataları sebebiyle uyarılması gerekiyorsa bunun gizlice yapılması gerektiğini bildirir.²⁰⁰

Liyakatle beraber Selçuklu vezirinin iş başına getirilecek kişiler hakkındaki bir diğer şartı şudur: Kişinin Müslüman ve hatta Sünnî olmasıdır. Yahudi, Hristiyan gibi diğer dinlerden; Rafizî gibi “*bozuk itikat*”lardan kimselere görev verilmemesi gerektiğini belirtir. Vezir sözlerine istinat olarak Sultan Alparslan zamanında vuku bulan bir hadiseyi yazar. Şöyle ki Alparslan zamanında Hordâbe isimli bir kimseye debirlik görevi verilir. Alparslan’ın Hordâbe’nin Bâtınî mezhebinden olduğunu duyunca rahatsız olduğunu ve derhal görevden alınmasını istediğini belirtir. Hordâbe’nin küçük bir görevi olduğunu ve kimseye “*zehrini*” bulaştıramayacağını söylemeleri de nafiledir, görevden azledilmiştir! Gerçekleşen olaydan sonra Alparslan’ın eserde söylediği aktarılan şu sözler ise meselenin iç yüzünü göstermektedir: “*Defalarca söylemedim mi size, siz Türk’sünüz, Horasanlı, Maverâünnehirlisiniz, bu diyarda yabancısınız diye! Ben buraları kılıçla, kahrederek aldım. Iraklıkların çoğu bozuk mezhepli; dini bozuk, itikadı bozuk! Deylem yandaşları. Türklerle Deylemliler arasındaki düşmanlık, ihtilaf bugüne has bir şey değil ki. Yüce Allah Türkleri Deylemlilere hükmettikleri için aziz kıldı. Yüce Rabbimin sayesinde Türkler Müslümandır; temiz dinlidir. Oysa onlar heva heves, bid’at peşinde, mezhebi bozuk herifler. Türkler karşısında aciz kaldıkları sürece Türkleri yüceltir, itaat ederler. Türklerde zayıflık başgösterecek olursa, kuvvetlenirler, Türklerin soyunu kurutmaya kalkışır.*”²⁰¹ Bu cümleden hareketle görülen şudur ki, bir bölge bir inancı temsil eder, tesiri kudretlidir. Yalnızca Alparslan’ın bu pasajında değil, eserin birçok yerinde Horasanlının “*temiz*” itikada sahip olduğu, Deylemlilerin “*bozuk*” itikada sahip olduğuna dair ifadeler mevcuttur. Üçüncü fasılda Yakub-i Leys’in Dailere katılıp halifeye isyan ettiğinde halifeden taraf olan kişilerin Horasan emirleri olduğu vurgusu dikkat çekicidir. Kırk yedinci fasılda da “*Bağdat’tan, Horasan ve Maverâünnehir şehirlerinden mezhebinizin temiz Müslüman mezhebi olduğuna dair delil getirin.*” ifadeleri bu cinstendir. Batınîlerin bütün Horasan’ı ele geçirdiği bir kıssanın son cümlelerindeki “*Horasan’da, Maverâünnehir’de bunlardan bir kişi bile kalmadı. Bu*

¹⁹⁹ Nizamülmülk, a.g.e., 223.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 98.

²⁰⁰ Nizamülmülk, a.g.e., 202.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 87.

²⁰¹ Nizamülmülk, a.g.e., 249-250.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 116.

mezhebin Irak ve Horasan'da gizli kalmasına izin verilmedi.” sözleri Horasan’ı itikat açısından “temiz” kılmaktadır. Nizamülmülk’ün Horasan’ın dinî anlamdaki “temizliği”nin bu denli üzerinde durmasının sebeplerinden bir tanesi, kendisinin de Horasanlı olmasından kaynaklanıyor olabilir. Nitekim vezir, kendisini böyle temize çıkartmaktadır. Eserde nasıl Horasan’ın “temiz itikat”ına dikkat çekildiyse, Deylem’de de durum tam tersidir. Onuncu fasılda Sultan Mahmut’un bir mektubundaki ifadelere yer verilmiştir: “*Temiz itikatlı, Hanefî mezhebinden olan Türk ordusunu Deylemlilerin, zındıkların, Batınîlerin üstüne gitmek üzere görevlendirdim.*” Bu orduyu Deylemlilerin fesadı, zulmü ve bid’atından dolayı görevlendirmiştir. Vezirin devlet görevlisi seçiminde sultanın ifadelerine yer vermesi, bunun bir devlet politikası olduğunu göstermektedir. Öyle ki Alparslan’ın Sünnîlikten ziyade Hanefîliğin önemli olduğuna dair şu ifadeleri de eserde yer alır: “*Yazık! Vezirim bir de Şafî mezhebinde olmasaydı, ne kadar siyasetli, heybetli olurdu!*”²⁰²

Deylemliler ile ilgili bu önyargılı tavrın sebebi vaktiyle Abbasî baskısından dolayı o bölgeye kaçmış “*Ali evladından*” dolayı oluşmuştur. Şiîliği benimseyen ve bölgede gün geçtikçe güçlenen bu topluluğun bölgeyi etkisi altına aldığı muhakkaktır.²⁰³ Muhitlerin de belli bir inanç etrafında şekilleneceği düşünülürse vezirin bu hassasiyetinin önemi anlaşılır. İtikat açısından sıkıntılı gördüğü Deylemlileri orduda ve dergâhta bulundurulmasının fayda sağlayacağını söyleyen Nizamülmülk²⁰⁴, devlet aygıtının bazı durumlarda dar bir çerçeveye sıkışıp kalmaması gerektiğini gösterir. Nitekim nüfuzlu bir konumdaki Deylemli²⁰⁵ sorunken ordudaki mevcudiyeti gereklidir. Vezir dengeyi burada da korumayı başarır.

Nizamülmülk kişinin bağışlanıp bağışlanmaması gerektiği hususlara değinmiştir. Hükümdar Perviz’den aktardığı şu ifadelerde bağışlanmayacak dört grup insanın olduğunu belirtir: “*Biri memlekete kasteden, biri memleketin haremine kasteden, diğeri onların sırrını tutmayan, bir diğeri de dilde padişahı, gönülde muhaliften yana olup muhaliflere bilgi sızdıranlar.*”²⁰⁶ Bağışlanması iktiza eden kişilerin asil bir soya sahip

²⁰² Nizamülmülk, a.g.e., 169.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 69.

²⁰³ Tahsin Yazıcı, “Deylem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. IX, s. 264-265.

²⁰⁴ Nizamülmülk, a.g.e., 165; a.g.e. 174.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 67; a.g.e., 72.

²⁰⁵ Nizamülmülk’ün bir deylemli tarafından öldürülmesi de kaderin cilvesi olarak tarihte yerini almaktadır. “*Bu senenin Ramazan ayında [Ekim-Kasım 1092] Nizamülmülk, Nihavend yakınlarından Melikşah’ın yanından ayrılıp haremının olduğu çadıra gitti. Deylemli bir çocuk, dilenci kılığında Nizamülmülk’ün üzerine atıldı ve bıçakla onu vurdu.*” İbnü’l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, (çev. Mustafa Alican), Kronik Kitap, İstanbul 2017, s.45.

²⁰⁶ Nizamülmülk, a.g.e., s. 91.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 22-23

insanlar olduğunu kırk birinci fasılda görmekteyiz. Padişahları bazı hususlara önem verdiğini söyleyen vezir, kadim hanedanlara ve melikzâdelere saygı gösterilmesini belirtmiştir. Alparslan dönemiyle beraber gücün tek bir yerde toplanması sebebiyle Selçuklulara mensup diğer hanedan üyelerinin birtakım isyanları neticesinde öldürülmemeleri bu ifadeye yorulabilir mi? Tahtta hak iddia ederek defalarca isyan eden Kavurd'un ancak askerin tehditvari temayülünü ortadan kaldırmak için öldürüldüğü ve bunun dışında neredeyse hanedan üyelerine -savaş dışında- zarar verilmediği göz önüne alınırsa, burada vezirin Türklerdeki hanedana saygı anlayışını benimseyip sunduğu söylenebilir. Roman Diyojen'e karşı takınılan tavrın da bir izdüşümünü burada görmek mümkündür. Asalete karşı hissedilen derin bir saygı söz konusudur.

Nizamülmülk'ün eserinde yer verdiği bir diğer önemli mesele de kadınların devlet işlerindeki yeridir. Vezir devlet işlerinde kadının varlığını tehlikeli görür. Kadının aklın yarım olduğunu, devlet işlerinde sultanın karısına uyması hâlinde devletin zayıf olacağını belirtir. Bu meseleyi anlayabilmek için birkaç noktaya değinmekte fayda var. Birincisi yukarıda da dediğimiz gibi eseri Nizamülmülk'ün son dönemlerinde yazdığı gözden kaçmamalıdır. Pratiğin sonuçlarına göre teorilerini sunan vezir, burada genel bir tavır yerine özel bir tavır takınarak Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'u hedef almaktadır. Bunu meseleyi genelleştirerek, sultandan gelecek olası tepkiyi en hafife indirmeyi amaçlayarak yapmıştır. Peki vezir ile Terken Hatun arasındaki bu mücadelenin maksadı nedir? Öncelikli olarak geldikleri kültürün sonucu olarak böyle bir çatışmanın oluştuğunu belirtenler olmuştur. Kadının Türk devlet anlayışındaki yeri ile İran-İslâm anlayışının kadına biçtiği rolün çatıştığını belirten Ögün, bu anlayışın getirisi ve mevki mücadelesinin de etkisiyle Nizamülmülk ve Terken Hatun arasında bir çatışmanın çıktığını belirtmektedir.²⁰⁷ Melikşah'ın veliaht tayini meselesi üzerine harlanan bu ateşin sonucunda Nizamülmülk bir suikast neticesinde öldürülmüş, akabinde Melikşah'ın ölümüyle de devletin gidişatı bambaşka bir noktaya sürüklenmiştir. Bizim burada asıl temas etmek istediğimiz nokta ise Nizamülmülk'ün kadın ve devlet ilişkisi meselesini eserin yalnızca bu faslından değerlendirmenin bir hata olduğudur. Nizamülmülk'ün kadın ve devlet ilişkisini doğru anlamak için eserdeki diğer bölümlere de göz atmak gerekmektedir.. Eserin kırk birinci faslına döndüğümüzde unvanlarla alakalı bir hikâyede Sultan Mahmud'un bir kadını görevlendirerek halifenin ahitnamesini alma vazifesini

²⁰⁷ Gülay Ögün, "Terken Hatun ve Tarihi Şahsiyeti", *Selçuklu Siyasî Tarihi*, (ed. Prof. Dr. M. Metin Hülagü, Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı, Prof. Dr. Ali Aktan, Yrd. Doç. Dr. Erhan Yoska, Doç. Dr. Muhittin Kapanşahin), TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 240-242.

verdiği görülmektedir. Burada bir devlet işi için kadına biçtiği rol çok önemlidir, kendi ifadeleriyle çeliştiği açıkça görülmektedir. Oysa ki bir çelişkiden ziyade özel-genel durum söz konusudur. Kırk üçüncü fasılda vezirin siyaset pratiğinden hareketle özel olarak Terken Hatun hedef alınmıştır. Kırk birinci fasılda ise bir teori ve bu teoride bir kadının devlet görevlisi olarak varlığı söz konusudur. Vezirin Deylemliler ile ilgili orduda yer verilmesi, fakat devlet işlerinde yer verilmemesi dengesi burada hüküm eden ve görev alan kadın arasında da görülmektedir. Kadının devleti yönetmesini, devletin hüküm işlerini yürütmesine karşı olması bu sebeptendir. Fakat kadınların soyun devamı için var olduklarını, yarım akıllı olduklarını belirten ifadeleri ise genelle değil görüldüğü üzere özel bir meseledendir. Terken Hatun'un ve Nizamülmülk'ün birbirlerine karşı olan tutumları bir günde oluşabilecek bir şey değildi. Terken'in Türk devletinden gelmesi ve oradaki anlayışa sahip olması, burada ise Nizamülmülk'ün onunla yaşadığı çatışmalar sebebiyle bunu engellemesi Terken'i hiddetlendirebileceği gibi; Nizamülmülk'ü de Terken'in Melikşah'ı sürekli kendine dair kışkırtması hiddetlendirmiştir. Devletin ve toplumun değiştiği göz önüne alınırsa, İslâm öncesi Türklerdeki kadınlar gibi geniş hareket alanı bulamayacak kadınların devlet işlerinin en üst mertebesinde yer almaması vezire göre normal bir durumdur. Nitekim veziri haklı çıkartan önemli bir husus da Selçuklular sonrası Türk-İslâm devletler yönetimindeki kadınların konumudur. Hülâsa vezirin ne kadın karşıtı ne de kadınların birtakım devlet görevi yapmasına karşı olmadığını görmekteyiz. Değişen yapı neticesinde ve Terken Hatun ile olan mücadelesi akabinde eserindeki sert sözlerini ve isteklerini bu minvalden değerlendirmeliyiz.

3.2. Müslüman Düşünörlere Göre Teori ve Pratikte Devlet

İslâm düşünörleri devlet kavramı, devletin ve imamlığın gerekliliği, devlet işlerinin nasıl yürütölmesi gerektiği gibi pek çok konuya eserlerinde yer vermişlerdir. Ait oldukları devlete, millete, mezhebe ve coğrafyaya göre teferruatlar içeren bu eserlerin birçok ortak noktası mevcuttur. Çünkü bir devletin yaşaması için gerekli olan şartlar, halkıyla kurduğu ilişkiler ve diğer devletlerle münasebetler genel geçer kurallar dahilindedir. Düşünörü tebarüz ettiren ise ya ortaya koyduğu çalışmaların etki gücü ya da yukarıda sıraladığımız teferruatların eserinde neşet etmesidir. İşbu bölüm Nizamülmülk'ü ele alma sebebimizin tebellür edeceği yerdir. Birçok eser veren şahsiyetler içerisinde “Neden Nizamülmülk?” sorusuna cevap vereceğimiz bu bölümde vezirin ve eserinin devlet işlerindeki önemini göstereceğiz. Her şeyin baştan sona incelenemeyeceğini bildiğimizden Nizamülmülk ile beraber zikredeceğimiz isimlerde

sınırlandırma yaptık. Burada daha çok eserleri asırlarca tesirini sürdüren isimlerle beraber Nizamülmülk'ün çağdaşı olan isimleri ele aldık. Birinci isimlerin bazı konulardaki tesirleri incelenecek, ikinci isimlerin ise yaklaşımları ele alınacaktır.

Eser ortaya koymanın önemini anlayabilmek için Fatih M. Şeker'in dikkat kesildiği noktalara göz atmakta fayda vardır. Şeker, eser telif etmeyi siyaset yapma olarak tarzi olarak görür, eserin sunulmasıyla birlikte siyasî muhitte irtibata giren müellifin meselesinin gündeme alındığını belirtir. Siyasetin dünyayı tanzim etme sanatı olduğundan hareketle bir eser ortaya koymanın siyaset yapmak olduğunu bildirir. Fatih'in gazayı Hocaşâde ve Alâeddîn-i Tûsî'nin metinleriyle fikre bağladığını belirterek de evvelki söylediklerini belirginleştirir.²⁰⁸ Buradan hareketle hem iktidarın müellifin meselesini gündeme alması hem geleceğe tecrübelerin aktarımı hem de fikrin eyleme geçme noktasındaki gücü eser vermenin önemini bizlere göstermektedir.

Devlet yönetimiyle ilgili o dönemde devlet işlerinin ele alındığı eserler arasında Yusuf Hâs Hacib²⁰⁹'in Kutadgu Bilig'i, Maverdî²¹⁰'nin El-Ahkâmü's Sultaniye'si ve Gazzâlî²¹¹'nin Nasihatü'l-Mülûk'ü çalışmamızın bu bölümünde incelenecektir. Tesir bakımında bazı isimler ve eserlerle de -Farabi'nin İdeal Devlet'i ve Ebu Yusuf'un Kitâbü'l-Harâc'- gerekli yerlerde temas edilecektir.

Meselenin teori tarafına değinmeden önce pratik tarafına değinerek bir noktaya dikkatinizi çekmek istiyoruz. Şöyle ki siyasetname veya nasihatname türü eserler devlet yapısı ve işleyişiyle ilgili olduğu için müellifin belki de en büyük arzusu teorilerinin veya fikirlerinin hayata geçmesidir, bu minvalden bakılınca pratiğin önemi anlaşılacağı gibi kudretin de, buna makam da diyebiliriz, bu pratiği gerçekleştirmede en önemli aktör olduğunu bilmek gerekiyor. Nitekim bugün bile devlet adamına ulaşmada bin bir zahmet çekildiği bilinmektedir. Asırlar öncesi için ulaşımın zahmeti ne kadar zordur, az-çok anlayabiliriz. O zaman kişilerin konumları bir kat daha önem kazanıyor, sultanla iletişim ne kadar kolay olursa kişinin fikirlerinin hayata geçmesi de o kadar kolay oluyor, ki iktidar muhitinin çevresinde bulunmanın önemine yukarıda değinmiştik. Bu durumda eser sahiplerinin devlet içerisindeki konumlarına göz atmak faydalı olacaktır.

²⁰⁸ Fatih M. Şeker, *Türk Entelektüel Tarihinin Teşekkül Devri*, Dergâh Yayınları, 2015, s. 104-107.

²⁰⁹ DİA, "Kutadgu Bilig", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. XXVI, s. 478.

²¹⁰ Cengiz Kallek, "Maverdî", TDV İslâm Ansiklopedisi C. XXXVIII, s. 180.

²¹¹ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. XIII, s. 489-494.

Zikrolunan isimler arasında Maverdi bir fakih/kadı, Yusuf bir şair/hacip, Gazzâli bir fakih/müderres, Nizamülmülk ise bir vezirdir. Makamları göz önüne alındığında devletin ileri gelen kişileriyle ve hatta sultanla görüştükleri anlaşılmaktadır. Zaten o dönem içerisinde bu tür bir irtibatın olmaması eser verme noktasında müellifi sıkıntıya düşürecektir. Tam bu noktada diğer üç isimden Nizamülmülk'ün ayrıldığı kudreti bilmekte fayda var. Her üç isim de eserlerini devletin görüş açısına sokmuş olmasına rağmen yürürlüğe girmesi konusunda çaresizdirler, sultanın veya maiyetindekilerin ilgisi kadarıyla fikirleri eyleme geçebilir. Nizamülmülk ise devlet işlerinin yürütücü kolunda ve hatta başında bulunması sebebiyle fikirlerini tatbik etmede birkaç adım öndedir. Aslında dikkat edilmesi gereken bir şey daha söz konusudur. O da Nizamülmülk'ün eserini ömrünün son yıllarında yazdığıdır. Bu da aslında gerçekleştirebildiği işlerin bir nihayeti olarak bu eseri kaleme aldığını bizlere göstermektedir. Bu da eseri kullanılabilirlik veya kullanılmışlık açısından daha kıymetli hâle getirir. Yani bir iş nasıl başılır, başarıya giden yolda neler yapmak gerekir, Nizamülmülk deneyimleriyle yazdığı eserinde bunu bize sunmaktadır. Bir diğer taraftan hata yaptığı ve atıl kaldığı meselelerde de işin nasıl düzelebileceğini görmüş ve bunun sonucunda bu kanaatlerini bizlere sunmuştur, böylece gerçekleşmemiş fikirleri eserinden atıp deneme-yanılma yolunu kendisi tecrübe ederek gelecek kuşakları “Amerika’yı yeniden keşfetmek” zorunda bırakmamıştır. Biz Nizamülmülk'ün eserinde imparatorluğun güçlenmesinde ne etkili olduysa onu görmekteyiz. Buradan hareketle Selçuklu Devleti'nin nasıl ve ne için kurulduğunun teorisi Nizamülmülk'ün eserinde devletin veziri tarafından beyan edilmiştir diyebiliriz.

Pratikteki çalışmaları Nizamülmülk'ün devlet işlerinde tebarüz ettiği en mühim noktadır. Teoriye yansısıyla beraber diğer isimlerin sunduğu teorilerden de bir adım öne çıkma sebebi de budur. Eser ve müellifi bu minvalde nadirattandır.

Yukarıda zikrolunan dört eserin devlet adamları ve devlet tanımlamalarına baktığımızda şunları görürüz: Maverdi ve Gazzâli devlet başkanının gerekliliği tartışmalarına yanıt verirken²¹², Nizamülmülk ve Yusuf ilahî bir kudret tarafından görevlendirildiklerini belirterek bu tartışmaya yer açmazlar.²¹³ Bununla beraber sorumlu

²¹² Maverdi, a.g.e., s. 29-31; İmam-ı Gazzâli, *Nasihatü'l-Müluk*, (çev. Osman Şekerci), Büyüyen Ay, İstanbul 2020, s. 79-81.

²¹³ Nizamülmülk, a.g.e., s. 65.; Gökhan Yılmaz, “Kutadgu Bilig’de Devlet Fikri”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, Mart 2006, s. 76; Yusuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, (çev. Yaşar Çağbayır), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 392; Aslında Gazzâli de “Allah bir adamı emirlik gibi üstün bir mertebeye getirir” demektedir, yine de gerekliliğe dair tartışmadan kaçmamıştır. Bkz. Gazzâli, a.g.e., s. 147.

oldukları şeyleri belirterek de “gereklilik” bahsine kısmen ve kendi usullerince girerler. Maverdi dönem güç dengelerinin de getirisiyle sultan ve halifenin yetki alanlarını belirlemeye çalışmıştır. Hilâfet ve saltanat ilişkilerine siyasetin gerekliliğinden bakan Gazzâli, her iki makamı da makbul gören bir anlayış ortaya koymuştur. Her iki isimde de dinî yönetici daha ağır basarken Nizamülmülk bulunduğu devletin ve toplumun yapısını yansıtan bir teori kurgulamıştır. Sultan otoritesini Tanrı’dan almakta ve sorumluluğu Tanrı’ya karşıdır. Nizamülmülk’ün dönem koşullarının farkında olduğu ve güçlü bir sultanın Allah’tan başka hiç kimseden meşruluk almayacağını görmekteyiz.²¹⁴ Bu bir anlamda siyaset teorilerinde yeni bir dönemin açıldığını göstermektedir. Nitekim Nizamülmülk’ün sultan merkezli bu teorisi ardıllarında da yer bulacak ve yazılacak siyasetnamelerde sultanlara yapılan vurgular ve meşrutiyetlerini yalnızca Allah’tan aldıklarına dair iddialar görülecektir.²¹⁵

Devlet başkanlarının gerekliliği için Maverdi’nin Haricîlerle ve Şîîlerle mücadelesinden dolayı bu tür bir başlık açması ve halifelige dair gerekli izahatları yapması doğaldır. Maverdi ifadeleriyle “*Hem Fars siyaset kültüründeki zıllullah (Allah’ın gölgesi) ideolojisini hem de yanılmaz kanun koyucu (mâsum imam) beklentisini reddetmektedir.*”²¹⁶ Ayrıca her türlü ihtiyacın tedarik edilmesi ve ortak hayatın gelişimine katkı için de devlet başkanının gerekli olduğu belirtilir.²¹⁷ Sorumlulukları için de Allah’ın dinini korumak ve dinin tebliği konusundaki ispatlara hamilik etmesi; harp ve fetihler için hazırlıklar yapması, memleketini koruması; adaletli olması, zalime aman vermeyip mazluma sığınak olması; zulme sapmadan vergiyi toplaması ve ihtiyacı olanlara ihsanda bulunması gibi ifadeleri vardır.²¹⁸

Gazzâli ise karışıklıkların ve zorbalıkların önüne geçmek için bir emire gerek olduğunu beyan eder. Filozoflara atıf yaparak emirin gerekliliğini saray içindeki lambaya benzeten Gazzâli, ışığın parlaklığında halkın kuvvetlenip refaha ereceğini, sönüklüğünde

²¹⁴ Ahmet Ocak, “Nizamülmülk’ün Dinî ve Fikrî Hayatı”, *USAD*, Bahar 2018, S. 8., s. 46-48.

²¹⁵ Musa Şamil Yüksel, “Nizamülmülk’ün Türk-İslâm Siyaset Teorisi’ndeki Yeri”, *Bilge Vezir Nizamülmülk*, ed. Musa Kazım Arıcan, Muhammet Enes Kala, Mehmet Tuğrul, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2019, s. 276-277; Nizamülmülk’ün bu fikirlerinin arka planı Cüveynî’de görülmektedir. Şöyle ki Cüveynî Abbâsî soylu bir hilafet anlayışından ziyade soylu, güçlü ve hâliyle Müslüman bir halifenin de makbul karşılanmasını söyler. İnanç ve askerî güç etrafında şekillendirdiği hilafet anlayışı, dinî ve dünyevî meseleleri güçlü bir şahsiyet üzerinde toplamayı amaçlar. Nizamülmülk’te sultan otoritesi ile nihayetlenecek bu güç mücadelesi ilk adımlarını daha önce atmış ve Cüveynî’nin hilafet anlayışını yeniden kurgulayarak Selçuklu lehine sonuçlanmasını sağlamıştır. Hugh Kennedy, *Hilafet*, (çev. M. Murtaza Özeren), İnkılâp Yayınları, İstanbul 2019, s. 150-152.

²¹⁶ Cengiz Kallek, “Maverdi”, s.182.

²¹⁷ Ömer Menekşe, “İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizamülmülk Örneği”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. V, S: 3., 2005, s. 202.

²¹⁸ Maverdi, a.g.e., s. 52-54.

ise perişan olacağını belirtir.²¹⁹ Devlet başkanının uygulaması gerekli şeyleri dört maddede sıralar. Bunlar adi kişileri yanında uzaklaştırmak; maharetli, becerikli ve zeki insanları yanında tutmak; dünyaya yüz çevirmiş bir ihtiyarla istişare etmek; kötülükle uğraşıp kötü söz söyleyenleri memleketten sürmektir.²²⁰ Emirın zulüm yapmaması gerektiğini, bağlı bulunduğı mezhebe ve dine de zulümde bulunanları cezalandırmasını, iyi bir politikayla halkını yönetmesini yukarıdaki sebepleri ifade ettikten sonra ilave eder.²²¹ Maverdi gibi Gazzâli de halkın darlıkla karşı karşıya kaldığı durumlarda emirin ihsanda bulunarak yardım etmesi gerektiğini ve böylece halk tarafından muteber olarak bilineceğini söyler.²²²

Yukarıda Yusuf'un devlet başkanı seçiminde ilahî bir kudretle bu tevdiinin gerçekleştiğini söylemiştik, bu Türklerde görülen kut anlayışının bir yansımasıdır. Tanrı yalnızca beyliği vermez, aynı zamanda gerekli vasıfları da -bilge, erdem, alp gibi- verir. Meşruluk iddiasının teminatı Tanrı'dır.²²³ Yusuf ise beyin görevlerini şöyle sıralar: Halkının aç kalmamasını, her daim tok olarak yaşamasını sağlamak; adil bir yönetim için çalışmak; yeni fetihlerle düzeni devam ettirmektir. Bu sorumluluklar devlet başkanının vasıflarıyla örtüşmektedir. Yılmaz, *"Doğru kanunlar yapmak hükümdarın bilgelik vasfıyla halkı doyurup zenginleştirmek de erdemlilik vasfıyla bağdaşırsa; alplık vasfı da savaş düzeninin içerisinde yer almakla kendini gösterir."* diyerek vasıf ile sorumluluğu aynileştirir.²²⁴

Yusuf gibi Nizamülmülk'ün de ilahî bir kudrete dayandırdığı devlet başkanlığı halkın fitneye ve kargaşaya kapılmaması için vardır. Sultanın sorumluluğı Allah'a karşıdır, hesabını mahşer gününde verecektir.²²⁵ Sultan adaletiyle halkını güven içerisinde yaşatmalıdır. Maiyetindekilerden biri yakışksız bir iş yaptığında onu cezalandırır ve görevden uzaklaştırır. Memleketini bayındır kılar ve imar faaliyetlerinde bulunur. Gazzâli'nin lamba imgesi burada yerini muma bırakır, Nizamülmülk sultan için *"Hükümdarımızın bilgisi muma benzer. Birçok aydınlık o mumla sağlanır. İnsanlar bu*

²¹⁹ Gazzâli, a.g.e., s. 79-80; Gazzâli 1095 yılında yazdığı Kitabü'l Müstazhiri'ye adlı eserinde İsmaililere hilafet konusunda ilk karşılığı vermiş, İsmaililerin hilafet teorilerine karşı Abbasi hilafet düşüncesini kuvvetlendirecek fikirler ortaya koymuştur. Bkz. Hugh Kennedy, a.g.e., s. 153.

²²⁰ Gazzâli, a.g.e., s. 81; Emirın hareket ve tavırların toplumdaki karşılıklarına da değinen Gazzâli, halkın emirin bir aynası olduğunu göstermektedir. Bkz. Gazzâli, a.g.e., s. 135-136.

²²¹ Gazzâli, a.g.e., s. 88.

²²² Gazzâli, a.g.e., s. 147.

²²³ Gökhan Yılmaz, "Kutadgu Bilig'de Devlet Fikri", s. 76.

²²⁴ Gökhan Yılmaz, "Kutadgu Bilig'de Devlet Fikri", s. 88-91.

²²⁵ Ömer Menekşe, "İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizamülmülk Örneği", s. 203.

aydınlık sayesinde yollarını bularak karanlıktan çıkar.” der.²²⁶ Devlet başkanlığının elden neden gittiğine dair Gazzâli meşveretten uzaklaşmayı, atamalarındaki liyakatsizliği, halka karşı sorumsuz davranmayı, devlet adamının maiyetindekiler hakkındaki bilgisinin az olmasını gösterir.²²⁷ Maverdi ise adaletsizlik ve bedendeki noksanlık üst başlıkları dahilinde bazı sebepler sayar. Arzularına meyil etmesi ve yasak işleri yapması onun makamdan düşmesi için yeterlidir. Bununla birlikte azalarındaki bir noksanlık, özellikle de beş duyu ve akıl noksanlığı yine makamı kaybetmesine sebep olacaktır.²²⁸ Nizamülmülk’ün saltanatın neden el değiştirdiğiyle alakalı şu atalar sözünü hatırlatması durumu aşikâr kılar.: *“Saltanat küfür ile devam bulur; amma zulüm ve gaddarlıkla payidâr kalmaz.”*²²⁹ Yusuf saltanatın, saadetin, kutun yüz çevirebileceğini, geldiği gibi gidebileceğini söyler. “Dönek”liğin saltanatın bir kusuru değil tabiatı olduğunu belirtir. Yine de bağlı kalabilmesi için bir yol olduğunu, bunun da mütevazılıkla, alçak gönüllülükle, tatlı dillilikle, kötü işlerden ve içkiden uzak durmakla, kimseye zarar vermemekle, saygılı ve sevgili olmakla ve birçok güzel haslete sahip olmakla mümkün olabileceğini ifade eder ve ekler *“İnsan tutabilirse kut kaçamaz, kalır. Eğer kaçarsa sana sıra tekrar çabuk gelmez.”*²³⁰

Görüldüğü üzere hem gereklilikte hem de sorumlulukta hemen hemen aynı şeyler söylenmektedir. Kaosa sürüklenmemek ve düzeni korumak adına gerekli olan devlet başkanı, idare ettiği halkını da müreffeh yaşatmalı, güvende olmalarını sağlamalıdır ve adaleti tesis etmelidir. Devlet adamlığı ve vasıfları konusunda Farabi’den yararlanıldığı açıktır. Nitekim Farabi’de amir konumundaki kişi şehrin en mükemmel parçasıdır, bu cümleye müelliflerin devletlerinden bakılınca devlet başkanıyla ilgili söyledikleri ve aradıkları şey bu “mükemmel”liktir.²³¹ “Balığın baştan kokması” idare eden ve edilenler arasındaki ilişkinin ifadesidir. Devlet başkanının önemi yalnızca halktaki aksinde değil, maiyetindekilerde de önem arz eder. Alt yöneticilerin en üst yöneticinin gayesini takip etmesi gerektiğini ifade eden Farabi, böylece maiyeti devlet başkanına bağlar, bir bütün oluşturur.²³² Bir devlet adamının vasıfları konusunda müelliflerimizin öncülü yine Farabi’dir. Zeki, anlayışlı, hafızası kuvvetli, söylemi kuvvetli, bilgin, şehvetten uzak, güzeli seven ve yanında tutan, çirkini sevmeyen ve yanından uzaklaştıran lider tipi

²²⁶ Nizamülmülk, a.g.e., s. 65-68.

²²⁷ Gazzâli, a.g.e., s. 145.

²²⁸ Maverdi, a.g.e., s. 55-58.

²²⁹ Nizamülmülk, a.g.e., s. 69.

²³⁰ Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., s. 137-140.

²³¹ Farabi, *İdeal Devlet*, (çev. Ahmet Arslan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s.101.

²³² Farabi, a.g.e., s. 103.

Farabi'nin eserinde görülür. Nitekim müellif bunun da her çağda ancak bir kere çıkabileceğini hatırlatır.²³³ Müelliflerimizin düzen dedikleri şeyin ne anlama geldiğini de yine Farabi'nin eserinde görmekteyiz. Önceki yöneticilerin kurallarının izlenmesinin doğru olacağını söyleyen Farabi, eğer kural ve kanunlarda eksiklik var ise kıyas usulüyle derhal bu boşluğun doldurulması gerektiğini belirtir. Bunlarla beraber sultanın uzuvlarının da noksan olmaması önemlidir.²³⁴ Devlet başkanlığının sorumluluklarına dair benzer söylemleri Ebu Yusuf'ta da görmekteyiz. Ebu Yusuf, Harun Reşid'e tavsiyelerinde adaletli davranması, işlerini yarına bırakmaması, halkını gözetmesi ve Allah'a sığınması gerektiğini vurgular. Yine burada halkın devlet başkanının bir aynası olduğunu ve devlet başkanı ne yaparsa halkın da onu kendine layık göreceğinden bahsedilir. Böylece halk ve devlet aynileştirilir.²³⁵ Bunlarla beraber devlet başkanına isyan edilmemesine dair ifadeleri de mevcuttur.²³⁶ Ebu Yusuf da Nizamülmülk gibi devlet görevlisi olduğu için fikirlerinin/teorilerinin tatbik edilebilirliğini gözlemleyebilmiştir. Alanında önemli bir isim olmasının bir diğer sebebi de budur.²³⁷ Ebu Yusuf ile Nizamülmülk'ün benzeştiği bir konu da tarım politikalarında kendisini gösterir. Çiftçiye zulmedilmemesi gerektiğini vurgulayan her iki isim de devletin bekasını adilane bir vergi politikasıyla ilişkilendirir. Zulüm olursa sadece çiftçilerin değil, İslâm dünyasının da bundan etkileneceğini söyler.²³⁸ Yine her iki isim de vergileri tahsil edecek memurların devlet tarafından atanmasını, atamalardan sonra da dikkatle takip edilmesini ve halka şikayet hakkının sağlanmasını gerekli görmektedirler.²³⁹ İki ismin farklı devletler ve zamanlarda yaşaması da bazı konulardaki farklılıkları ortaya çıkarmaktadır. İltizam sisteminin mevcudiyetiyle alakalı bu hususta Nizamülmülk sistemin kullanılması gerektiğini, Ebu Yusuf ise kullanılmaması gerektiğini bildirir.²⁴⁰

Müellifler devlet ve devlet başkanları dışındaki devlet işleyişi ile ilgili konulara da değinmiş, kaleme aldıkları meselelerin birçoğu ortak devlet vazifeleridir, bununla birlikte müellifin ihtisasına veya konumuna göre bazı farklı konu başlıkları da bulunmaktadır. Ordu, hazine, vezir, din gibi hepsinde var olan ortak başlıkların yanı sıra bazı hususi

²³³ Farabi, a.g.e., s. 107-108.

²³⁴ Farabi, a.g.e., s. 109.

²³⁵ Ebu Yusuf, *Kitâb 'ül-Harac*, (çev. Ali Özek), Hisar Yayınevi, İstanbul 1973, s. 28-30.

²³⁶ Ebu Yusuf, a.g.e., s. 36.

²³⁷ Salim Ögüt, "Ebu Yusuf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. X, s. 264, 1994.

²³⁸ Fatih Oğuzay, "Nizamülmülk'ün Siyasetname Adlı Eserinde Tarım Politikaları ve Ebu Yusuf'un Bu Alandaki Görüşleriyle Karşılaştırılması", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 2., 2019, s. 243-244.

²³⁹ Fatih Oğuzay, "Nizamülmülk'ün Siyasetname Adlı Eserinde Tarım Politikaları ve Ebu Yusuf'un Bu Alandaki Görüşleriyle Karşılaştırılması", s. 245-246.

²⁴⁰ Fatih Oğuzay, "Nizamülmülk'ün Siyasetname Adlı Eserinde Tarım Politikaları ve Ebu Yusuf'un Bu Alandaki Görüşleriyle Karşılaştırılması", s. 250.

başlıklar da dikkati çekmektedir. Nizamülmülk'ün toprak ve iktâ ile ilgili söylemleri²⁴¹; Gazzâlî'nin iman ile ilgili meselelere değinmesi²⁴²; Yusuf'un bir derviş dilinden dünya ve devlet işlerine karşı tavrı²⁴³; Maverdi'nin de imam tayini, nüfus işleri ve ibadetlerle ilgili bazı tavsiyeleri bu hususi başlıklara girmektedir.²⁴⁴

²⁴¹ Nizamülmülk, a.g.e., s. 92-101.

²⁴² Gazzâlî, a.g.e., 33-70.

²⁴³ Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'un bu karşı tavrını anlatan bölümler için bkz. Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., s. 288; Yusuf Hâs Hâcib, a.g.e., s. 350.

²⁴⁴ İlgili bölümler için bkz. Maverdi, a.g.e., 194-207; Maverdi, a.g.e., s. 187-193; Maverdi, a.g.e., s. 208-240.

4. SİYASETNAME'DEKİ KURUMLAR, FAALİYETLER VE GÖREVLER

4.1. Medrese

Devletin eğitim konusundaki amacının toplumu bilinçlendirirken aynı zamanda toplumdaki bireyi de içerisinde bulunduğu yapının bir parçası hâline getirmektir. Müfredat denilen ortak derslerin devlet eliyle sunulmasındaki gaye budur. Bununla beraber devletin yetiştirilmiş kadrolara ihtiyacı için de eğitim kaçınılmazdır. Devlet kendi yetiştirdiği, devletin gayesini öğrettiği ve bu çerçevede eğittiği kişilerle bir düzen kurmaya çalışır. Bugün yaygın bir şekilde gördüğümüz eğitimin, eski çağlarda daha özel olarak karşımıza çıktığı görülür. Yine de devletin eğitim amacı hemen hemen aynı doğrultudadır. Selçuklular da medreselerini bu amaçla kurmuş, hem “*bozuk itikat*”lara karşı güçlü bir yapı hem de devletin hedefi için yetiştirmiş kadroları ortaya koymuştur. Bizim burada izleyeceğimiz yolun ilk merhalesi eserdeki “*bozuk itikat*”ların anlatımı olacaktır. Daha sonra ise medreselerin işleyişi, gayesi ve tesirlerini ortaya koymaya çalışacağız.

Nizamülmülk eserinin beşte biri kadarını bu meseleye ayırarak bu mücadelenin ne kadar önemli olduğunu kemmiyet olarak da göstermiştir. Vezirin Melikşah ile yaşadığı bir olay “*sapkın*” ve “*bozuk*” fikirler konusunda ne kadar hassas olduğunu göstermektedir. “*Vakitlerden bir vakit Sultan Melikşah, Mısır beldelerine (Bilâd-ı Mısır) sefere çıkmaya karar verip veziri Nizamülmülk’e “Orduyu hazırla!” dedi. Nizamülmülk, cesaret edip “Padişahın bu seferi çok iyi ve etraflıca düşünmesi gereklidir. Çünkü o memlekette Karmatîler (Cemâ’at-i Karâmita) ve dini bozuklar (bed dînân) yaşarlar. Onların hain (bozuk) itikatlarından [bazıları siz] Sünnî padişahın kulağına gelir. Bende[niz], o çirkinliklerin (şenâ’at), [sizin] aklınıza gelmesini uygun bulmuyor[um].” dedi.*”²⁴⁵ Burada görmekteyiz ki vezir ya sultanın henüz belirli bir dinî donanımı olmadığı için etkilenmesinden korkuyor ya da uzaktan dahi olsa bu fikirlerin sultanın kulağına çalınıp gönlünde yer tutmasını istemiyor. Her ikisi de sultanın meyil verme olasılığı içerisinde değerlendirilebilir. Vezirin bu durumda yapması gereken bu fikirlerin aslında devleti ve sultanı hedef aldığını göstermekti, nitekim öyle de yaptı. Kırk dördüncü fasılda “*Her devirde haricîler ortaya çıkmıştır. Adem aleyhisselam devrinden günümüze kadar başkaldırmışlar, her ülkede padişahlara, peygamberlere isyan etmişlerdir.*” diyerek meseleyi dinî cepheden siyasî cepheye taşıyarak bu meseleye sultanın dikkatini çekmeye çalışmıştır. Kırk beşinci fasılda Mezdek’in ortaya çıkışını anlattığı bölümde de

²⁴⁵ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, (çev. Erkan Göksu), TTK, Ankara 2015, s. 81

Mezdek ilk önce dinini tebliğ ederek insanlara ulaşmış, devrin sultanı Kûbâd Fîrûz'u da birtakım hileler ve tuzaklarla kendi yanına çekmiştir. Mezdek'in siyasî kudreti arkasına alıp halka da kolaylarına gelecek dinî şartlar sununca etrafındaki kişi sayısı artmıştır. Hem Kûbâd hem de Mezdek huzura kabul günlerine beraber çıkıyorlardı. Fakat bu böyle uzun sürmedi, Mezdek'in Kûbâd'ı öldürüp tek kalma isteği kendini gösterdi. Daha sonra sultanın oğlu Nuşîrevan'ın gayretleriyle Mezdek'ten kurtulsalar da sultanın saltanatı da son buldu, oğlu Nuşîrevan onun yerine tahta geçti. Sonuçta hükümdar tahtından oldu.

Kırk altıncı fasılda Mezdek'in ardıllarının güçlenmesi ve devlete baş kaldırması görülüyor. Sinbad isimli kişinin “*Devlet Arapların elinden çıkacak*” ifadesine yer veren vezirin, bu fasılda da isyanın yalnızca din mahiyetli olmadığını göstermektedir. Kırk yedinci fasılda da ortaya çıkan “bozuk mezhepliler” neticesinde devlet içerisinde yaşanan çatışmalar ve oluşan kaos sonunda hükümdar Nasr bin Ahmed'in tahtını oğlu Nuh'a verdiğini görmekteyiz. Başta da söylediğimiz gibi vezir devletin şerik kabul etmeyeceğini, ortaya çıkan bu tür akımlara meydan verilmemesini sultana kıssalar ve hikâyelerle uzun uzun anlatır. Sultanın önlemini baştan almazsa erinde geçinde saltanatından olacağını, ya “bozuk itikatlılar” ya da kendi soyundan gelen biri tarafından saltanattan uzaklaştırılacağını ifade eder. Meseleyi siyasî cepheden ele alarak sultanın gereken ehemmiyeti alması gerektiğini vurgular. Nizamülmülk aslında sultan merkezli mezhep/din mücadelelerinin farkında olduğunu eserindeki şu cümleyle hissettiriyor: “*İnsanlar meliklerinin dini üzerinedir.*”

Vezir “*Ben bu dünyadan göçtükten sonra alemin efendisi onların hilesini, fesadını, kötü eylemlerini fark edecek. Güçlü devletin ne kadar yanında olduğumu, bunların hâllerinden, düşüncelerinden gafil kalmadığımı, sürekli onun yüksek görüşlerine sunduğumu anlayacak. Bu konuda sözlerimin kabul görmeyeceğini, bana inanılmayacağını bildiğimi için tekrar etmekten vazgeçtim.*”²⁴⁶ diyerek siyasetteki isabetli tutumunu ve imanının pekliğini göstermiştir.²⁴⁷ Melikşah'ın Hasan Sabbah'a karşı tutumu Nizamülmülk'ün eserinde gördüğümüz cinstendir. Melikşah, Sabbah'ın tuttuğu bozuk yolu bırakarak dine dönmesi gerektiğini, Abbasî halifesi hakkında ileri-geri konuşmamasını belirtir. Sabbah ise bunları kabul etmez. Mesken tuttıkları Alamut'u kuşatma altına alırsa da vezirin ve akabinde kendisinin ölümüyle bu girişim sonuçsuz kalır. Sabbah ve ekibinin güçleri ve tahribatları hem maddî hem de manevî anlamda gün

²⁴⁶ Nizamülmülk, a.g.e., 286.

²⁴⁷ Osman Turan, a.g.e., s. 316.

geçtikçe artıyordu. Neticede Nizamülmülk'ün bir görüşü daha isabet kazanıyor, toplum içindeki saygın insanlar yok ediliyordu. Sultan Sencer dönemine kadar faaliyetlerini sürdüren Batınîler, Sencer'in başarılı harekatıyla imha edildiler.²⁴⁸

Selçuklular din alanında bozuk saydıkları itikatlara karşı mücadele ederken Sünnî dünyanın birleşmesi ve güçlenmesi için de birtakım faaliyetlerde bulunmuşlardı. Bu faaliyetlere gelmeden önce Selçuklu dünyasındaki mezheplere göz atmakta fayda var. Bu dönemde Selçuklu coğrafyasında Hanefiliğin ve Şafîliğin etkili olduğu görülmektedir. Ebu Hanife'nin öğrencilerinden Ebu Yusuf'un Abbasîlerin baş kadısı olması bölgede Hanefiliğin yayılmasında etkilidir. Şafîlik ise el-Enmâti ve öğrencisi İbn Süreyc ile beraber Bağdat'ta yer edinmeye başladı, yükselmesi ve Horasan'da yer bulması Ebu İshak Mervezî'nin eğitim faaliyetleri sonucunda oldu. Yavuz, “siyasî-itikâdî mezheplerin” de önemini belirterek, Mâtürîdîlik ve Eşarîlik'in kuruluş dönemindeki güçlerinden bahseder. Bunlarla beraber Şîî mezheplerin de bölgede belli bir gücü olduğu görülür.²⁴⁹ Yukarıda da ifade etmiştik, Tuğrul Beğ döneminde veziri Amidülmülk'ün izlediği mezhep politikası²⁵⁰ sonucunda Şafî/Eşarî alimler ülkeden kaçtı, daha sonra onun yerine gelen Nizamülmülk ise bu politikayı sürdürmedi. Nizamülmülk ile beraber Şafî ve Hanbelîler için daha rahat dönemler başlarken, bu sefer de bu iki mezhep arasında gerginlikler yaşandı. Birtakım tartışmalar üzerine gerginlik artınca Nizamülmülk araya girdi ve devletin mezhepler arasındaki bir ayrım yapmadığını bildirdi. Daha sonra vaazlarda bu konuların tartışılmaması için anlaşıldı.²⁵¹ Selçuklular Sünnî dünyayı birleştirmeye çalışırken aynı zamanda Sünnî doktrini de devletin dinî-siyaseti yapmışlardır. Nizamülmülk aldığı yetkiyle devleti bu doktrin etrafında şekillendirmiş ve dönüştürmüştür. Sultan Tuğrul'dan itibaren yeni bir anlayışın gerekliliği idrakinde olan Selçuklular, vezire bu konuda tam salâhiyet vererek Nizamülmülk'ün politikalarını desteklediklerini göstermişlerdir. Bu destekten hareketle bürokrasinin yeniden düzenlendiğini, vakıflara devletin müdahale edemediğini, kurulan medreselerle bu doktrinin müdafaasının yapıldığını görmekteyiz.²⁵² Sünnî birliğin oluşturulmasına dair bir çaba olsa da Şafî ve Hanbelîler arasında sert çatışmaların yaşandığını da görmekteyiz. Bunlar dışında Selçukluların mutedil Şîîlere de müsamahalı

²⁴⁸ Osman Turan, a.g.e., s. 316-319.

²⁴⁹ Abdullah Ömer Yavuz, “Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları”, *Bilimname*, 2017, S. 34., s. 514-516.

²⁵⁰ Bu politikayı dönemin şartları, mezhep mücadeleleri ve tesirleri bakımından inceleyen bir çalışma için bkz. Abdullah Ömer Yavuz, “Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları”, s. 511-532.

²⁵¹ Osman Turan, a.g.e., s. 312-313.

²⁵² Çağfer Karadaş, “Selçukluların Dini Politikası”, *İstem*, 2003, S. 2., s. 105-106.

olduğu, fakat bu grubun müfrit Şiîler, Batınîler ve Karmatîler tarafından kandırılıp kışkırtılarak devlet içerisinde sorunlara sebep verdiği görülmektedir. Selçuklu devleti bu tür propaganda ve isyanlara karşı dikkatli olmuş, yapılan taarruz ve baskınlarla duruma el koymuştur.²⁵³

Selçuklu dönemindeki mezhep mücadelelerini, devletin bunlara bakışını ve kontrolü altında tutma çabalarını gördükten sonra medreselerin içeriği, gayesi ve tesiri ile ilgili bölüme geçebiliriz. Gerek yarattığı tesir gerek devlet desteği gerek oluşturduğu gelenek ile Nizamiye Medreselerinin İslâm aleminde ilk medreseler olduğunu düşünülse de medrese geleneğinin daha önceye dayandığı bilinmektedir. Halife Memun zamanında Horasan’da, İsmail b. Ahmed b. Esed b. Sâ mân zamanında Buhara’da medreselerin kurulduğu görülürken Fârcek ve Kûlartekin medreselerinin varlığı da bilinmektedir.²⁵⁴ Bunlar arasında Nizamiye’yi öne çıkartan ise sistemli ve devlet destekli bir eğitim ortaya koymuş olmasıdır.²⁵⁵

Kaynaklara yansıyan bilgilerde Nizamiye’nin kurulmasında Alparslan ile Nizamülmülk arasındaki bir diyalogun etkili olduğu görülmektedir. Alparslan’ın eski elbiseli birtakım kimseleri gördüğü ve bunların ahvalini vezirine sorduğu, Nizamülmülk’ün de cevap olarak “*Bunlar dünyaya meyletmeyen, dünyevî zevklerden hoşlanmayan, fakirlikleriyle iftihar eden ilim yolcusu fakihler*” dediği ve bunun üzerine de sultandan izin alarak inşa faaliyetlerine başladığı rivayet edilir.²⁵⁶ İslâm dünyasındaki siyasî gücün yanına ilmî gücün de eklenmesi, devletin bir anlayış olarak benimsediği mezhebini yaygınlaştırması ve kuvvetlendirmesi aslında medreselerin kuruluş gayesini açıklamaktaydı.²⁵⁷ Nizamiye medresesinin kuruluşunun da bu minvalden anlaşılması gerektiği izahtan varestedir.

Selçukluların bölgeyi hâkimiyet altına alması ve devletlerini kurmasıyla beraber dikkati çeken ilk şeylerden biri yerli bürokratlardan yararlanması olmuştur. Selçuklular ise her devletin isteyeceği gibi kendi yetiştirmiş elemanları ile devlet kadrolarını doldurmak istiyorlardı. Nizamiye’nin devlet işleyişi için kurulmasındaki ilk sebeplerden biri devlete donanımlı memurlar yetiştirmesidir. Bir diğer amaç da benimsedikleri din ve mezhep anlayışını geliştirmek ve yaygınlaştırmaktı. Bu durumda “*başarılı olunduğu*

²⁵³ Osman Turan, a.g.e., s. 313-314.

²⁵⁴ Ahmet Ocak, *Nizamiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, 2017, s. 79.

²⁵⁵ Cihan Piyadeoğlu, “Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, *USAD*, Bahar 2018, S. 8., s. 132-133.

²⁵⁶ Ahmet Ocak, a.g.e., s. 85.

²⁵⁷ Ahmet Ocak, a.g.e., s. 72.

takdirde hem dinî hem de dünyevî bir amaca hizmet edecek kurumlar inşa edilmiş olacaktı."²⁵⁸

Nizamiye isminin getirdiği "Medreseleri vezir mi inşa etti?" sorusuna dair birçok tartışma yapılmıştır. Nitekim vezirin sultanın maiyetindeki bir görevli olduğu, tarihi kayıtlardaki sultanın izniyle bu işe kalkıştığı, böyle bir medreseyi yapacak zenginliği olmadığı, yaptırса dahi sistemli işleyişi ancak devlet sayesinde sağlayabileceği anlaşılmaktadır. Her medresenin bu adı taşımadığı, fakat kolaylık olsun diye nispet edildiği gerçeği ortadadır. O zaman sultanın izni ve vezirin kabiliyeti ile Selçuklu Devleti'ne ait bir yapıdır denilebilir.²⁵⁹ Medreselerdeki müderrisler Şafî mezhebindendir, diğer mezheplerden hiç kimseye müderrislik verilmemiştir. Hanefî, Malikî ve Hanbelî mezhebinden olanların medresenin eğitim kalitesinden ve maddi imkanlarından etkilenip mezhep değiştirerek medresede müderris oldukları görülmüştür.²⁶⁰ Erdemci sultanların Hanefî olduğu bir yerde bu görevlendirmelerin sebebini *"Özellikle Eşarîliğin tercih edilmesinde bazı faydaların göz önünde bulundurulduğu muhakkaktır. Eşarîlik, Mutezilenin elinde gelişen Kelam metodunu inanç ile ilgili konuların temellendirilmesinde kullandığı gibi Dehriyyûn, Berâhime, Maneviye, Hristiyanlık gibi dışarıdan İslâm inancına yöneltilen eleştirileri de kelam metoduyla cevaplandırmışlardı. Buna rağmen onlar toplum nezdinde de saygınlıklarını korumuş bir topluluk idi. Ashabu'l-hadis gibi nassa öncelik vermemelerine rağmen kullandıkları dikkatli ve politik dille Mutezilenin maruz kaldığı eleştiri ve töhmetlerden kısmen korunabilmişlerdi. Dolayısıyla Şii batınilerin yoğun bir faaliyet içerisinde bulunduğu bir dönemde nassa bağlılığı esas alan Ashabu'l-hadisi ön plana çıkarmak doğru bir tercih olmazdı. Öte yandan Mutezile mihneden sonra Ashabu'l-hadisin yoğun propagandaları sonrasında birçok eleştiriye tabi tutuldukları ve halk nezdinde itibar kaybettikleri için onların da istihdamı pek makul değildi. Bundan dolayı hem kelam metodunu kullanabilen hem de toplumdan dışlanmayan bir ekolün görevlendirilmesi politik hedeflerin gerçekleştirilmesi açısından önem arz etmekteydi."* diyerek açıklamaktadır.²⁶¹ Nizamülmülk'ün bu kadar geniş yetkiye sahip olmasındaki anahtar rol medresenin işleyişini bir vakıf üzerinden sağlamasıdır. Böylece vakfın getirdiği hürriyet ile medreseye dair çalışmalarında serbestlik söz konusudur. *"Vakfın koyduğu şartların*

²⁵⁸ Cihan Piyadeoğlu, "Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", s. 127.

²⁵⁹ Bu konu üzerinde tartışmaların detayları için bkz. Ahmet Ocak, a.g.e., s. 94-100.

²⁶⁰ Ahmet Ocak, a.g.e., s. 169.

²⁶¹ Cemalettin Erdemci, "Eş'ariliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2012, S.2., s. 16.

Allah'ın koyduğu şartlar” gibi görülmesi, vakfın bu işleyiş içerisindeki önemini gözler önüne çıkarmaktadır.²⁶² Vakıflar, Selçuklu medreselerinin medrese anlayışına getirdiği yeni soluk olarak görülüyor.²⁶³ Bununla birlikte bir önemli husus da Nizamülmülk’ün mescit yerine medrese inşa etmesidir. Nitekim mescitlerin mütevellî heyetleri için yapılan seçimlerde mahalle sakinleri etkin durumdadır. İmamın hiç bulunmaması veya yetersizliğine kani olunması durumunda seçim hakkı mahallelinindir. Nizamülmülk’ün medrese inşası ise bu durumu engellemekte, mahalle sakinlerinin veya halifenin denetim için yapabilecekleri teşebbüs ihtimalini ortadan kaldırmıştır.²⁶⁴ Burada bir meseleye açıklık getirmekte fayda var. Medreseler ve devletin dinî siyaseti ile ilgili buraya kadar olan kısımda Şafî inancın desteklendiği ve Nizamiyeler aracılığıyla yaygınlaştırıldığı söylenebilir, oysa ki tezimizin öznesi Nizamülmülk ve konusu vezirin düşünceleri ve çalışmaları olması sebebiyle dikkatimizi bu yöne verdiğimiz ifade etmeliyiz. Selçuklu devletine ve coğrafyasına bakıldığında sultanların kendi mezheplerince çalışmalar ve atamalar yaptığı görülmektedir. Ocak, Maturîdiliğin ve Hanefiliğin Selçuklu coğrafyasında yaygın olduğunu söylemektedir. Sultanlar tarafından yapılan atamalarda Hanefî kadıların görevlendirildiği, Selçukluların güçlü olduğu Bağdat kadılığını Hanefî olan ed-Dâmeğânî’nin yaptığı bilinmektedir. Böylece Hanefilik yaygınlaştırılmıştır. Medrese hususunda da sultanların emriyle yapılan Hanefî medreseleri vardır. Ebu Hanife’ye bir türbe inşa ettiren Selçuklular, aynı zamanda bir Hanefî medrese de kurdurdular. Hanefiliğin kuvvetli olduğu Horasan ve Mâverâünnehir’de açılan Şafî medreselerine bölge halkı mezhep itikatlarınca ilgi göstermemiş, görevli kimseler başka bölgelerden getirilmiştir. Hanefiliğe insanlar tarafından gösterilen ilginin ve yayılması için devletin çalışmalarının dair en somut örneği ise Selçuklulardan sonra gelen birçok Türk devletinin bu mezhebi kabul etmesidir.²⁶⁵ Aslında burada zikredilenler şaşırtıcı şeyler olmamalıdır, nitekim yukarıda yer verdiğimiz Alparslan’ın vezirinin Şafî olmasına hayıflandığı ifadeler kişilerin kendi itikatlarınca çalışmalar yapmak istediklerini göstermektedir.

²⁶² George Makdisi, a.g.e., s. 77-78.

²⁶³ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 362.

²⁶⁴ George Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu), Klâsik Yayınları, İstanbul 2018, s. 92-93.

²⁶⁵ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002, s. 62-70.

Medreseler ile ilgili ifade etmemiz gereken son husus ise bu kurumun ortaya koyduğu tesirlerdir. Nitekim hem o günün dünyası için hem de gelecek için önemli tesirleri olan bir kurumdur.

Nizamiye Medresesi tekke ve medreselerin uzlaşısı için önemli bir kurumdur. Şeriat ve tarikat arasında oluşan uçurumun önüne geçmek, sufiliği Sünnî inanç dünyası içerisinde tutabilmek Nizamiye'nin en önemli başarılarından biridir. Şöyle ki Selçuklulardan önce Şîî-Fatımî anlayışın getirdiği görüşler ibadetle ilgili olan hususları görmezden geliyor, sufiliğin ekseninin kaymasına sebep oluyordu. Bunun önünü almak için dönem sufilerinin bazı faaliyetleri olmuş ve sufiliğinin Kur'ân ve sünnet çizgisinde olması zorunluluğunu belirtmişlerdir. Birçok alim, müderris ve mutasavvıf Selçuklu himayesinde ortaya koyduğu eserlerle uzlaşmayı sağlıyor, var olan ikiliği ortadan kaldırıyor. Böylece Selçukluların desteğinin neticesinde *“gelişen tasavvufî anlayışının tamamen şer'î emirlere uygun bir anlayış olduğu açıkça görülür.”*²⁶⁶

Medreselerin bir diğer yanı ise Türk Müslümanlığına olan tesiridir diyebiliriz. Medreseden yetişmiş isimlerden biri olan Yusuf Hemedânî'nin Hoca Ahmed Yesevî'nin hocası olması aslında tesirin ne denli büyük olduğunu göstermek için yeterlidir. Türk Müslümanlığının önemli bir figürü olan Yesevî'nin şekillenen zihin dünyasındaki baş aktörlerden birinin Nizamiye'de yetişmiş olması dikkat çekicidir. Tekke ve medreseyi uzlaştırmak için uğraşan bir kurumun büyük bir düğümü çözdüğünü ve yüzyıllar boyu sürecek bir görüşe hayat verdiğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra Nakşibendiliğin kurucusu Abdülhâlik-ı Gucdüvânî'nin de Hemedânî'nin öğrencelerinden biridir. Nizamiyelerin Sünnî inanç dünyasındaki tesirinin çok daha fazla olduğunu da böylece görmekteyiz.²⁶⁷

Medreselerin yarattığı etki, süregelen tesiri ve bölgedeki gücünü anlatmaya çalıştık. Merkeziyetçi devlet yapısında otoritenin benimsediği dinî inancın yayılması ve geliştirilmesi sonucunda toplumun bir eksen kayması yaşamaması için ortaya konulan eğitim faaliyetleri, buradaki öğrencilerin devletin memur kadrolarına yerleştirilmesiyle hem merkeziyetçi sistemi koruyor hem de dinî inancın savunulması noktasında önemli işler yapıyordu. Makdisi, Nizamülmülk'ün bir mucit değil, var olan bir kurumdan istifade ettiklerini söyler. Yönetimi bıraktıkları ulemeden, onların nüfuzlarını aldılar ve böylece karşılıklı bir alışveriş içerisine girdiler. *“Yüksek düzey bir bürokrat düşünün ki, hırslı*

²⁶⁶ Meselenin detaylı anlatımı için bkz. Ahmet Ocak, a.g.e., s. 293-306.

²⁶⁷ Bizim burada özetlemeye çalıştığımız meselelerin detaylı anlatımı için bkz. Ahmet Ocak, a.g.e., s. 338-350.

rakiplerin yüksek idarî makamlara göz diktiği ve makamı işgal eden bürokrati yerinden edebilmek için hiçbir ölçü tanımadığı çalkantılı bir dönemde, otuz yıl gibi bir süre aynı makamda kalabiliyor. İşte böyle bir kişi, gerçekten siyasî bir dehâdır.” diyerek Nizamülmülk’ün siyasî dehasını övüyor. Alışveriş olarak nitelendirdiğimiz hususta da kurumun maddî destek yanını ön plana çıkartarak alimlerin kendi kurumunu ve dolayısıyla mezhebini desteklemesi bu alışverişten Nizamülmülk’ün heybesine dolanları bize göstermektedir.²⁶⁸

4.2. İktâ

Devletler belli kaide ve kurallar çerçevesinde halkını kontrol altında tutmak ve idare etmek isterler. Belli bir düzenin içerisinde yaşayan halkın devletin yapacağı planlamalarda olağandışı sonuçlara sebep olmayacağına güvenilir. Özellikle Orta Çağ devletlerinde kontrol mekanizmasının çok daha önemli olduğu görülmektedir. Dinî siyasetin topluma yansıtılması ve savunulmasında gördüğümüz bu kontrol, devletin hâkim olduğu bütün sahalarda kendini gösterdiği gibi toprak düzeninde de göstermiştir. Merkezî kuvvetin güçlendiği dönemlerde güçlenen, zayıfladığı dönemlerde zayıflayan bu sistemin kontrol altında tutulma zorunluluğu diğerlerine nazaran biraz daha fazladır. Merkeziyetçi anlayışa etkilerini göstermeye çalışacağımız iktânın tarihi gelişimi, kullanım sahasının şumülü, dönüşümü ve Selçuklular döneminde Nizamülmülk eliyle işleyişini anlatmaya çalışacağız.

İktâ sisteminin tarihçesine, işleyişine ve Selçuklu dönemindeki uygulamasına girmeden önce Nizamülmülk’ün eserinde iktâ ile ilgili bölümlere göz atmakta fayda var. Eserin beşinci²⁶⁹ ve otuz sekizinci²⁷⁰ fasıllarında iktâ sahipleri ve reaya ile ilişkilerine değinen Nizamülmülk’ün iktâ sahiplerine reayaya nasıl davranacaklarını, uygunsuz hareketleri sonucunda cezalandırılacaklarını, bütün mülkün ve reayanın sultanın olduğunu bilmelerini söylemektedir. Vezir sultana eğer bir bölgenin bozulmaya yüz tuttuğu ile ilgili bir haber gelirse duruma el koymasını, gelen haberin doğruluğunu araştırmasını ve bölgenin hâliyle ilgili bilgi toplanmasını söyler. Beşinci fasılda iktâ ile ilgili iki hikâye anlatır Nizamülmülk, bunlardan biri, babası Kubad’dan saltanatı devralan Adil Nûşirvan’ın babasının geçmiş dönemdeki yönetimiyle ilgili şikayetiyle başlamakta, Nûşirvan’ın bir kadının hakkının yemesi sebebiyle bir bölgenin sipehsâlârını

²⁶⁸ George Makdisi, a.g.e., s. 72-73.

²⁶⁹ Nizamülmülk, a.g.e., s. 92-101.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 23.

²⁷⁰ Nizamülmülk, a.g.e., s. 213.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 93.

cezalandırmasıyla son bulmaktadır. Kadından zorla toprağını alan sipehsâlâr, kadının bin bir gayretiyle sultana ulaşır sipehsâlârın zulmünü anlatması ve sultanın bir kişiyi görevlendirerek işin aslını astarını öğrenmeye çalışması meselenin aydınlığa kavuşmasını sağlıyor. Bizim hikâyeden çıkarttığımız sonuçlar şunlardır: Birincisi hiçbir kimse bir diğerinden zorla toprak satın alamaz, rızası dışında böyle bir gücü kimsenin yoktur. İkincisi de bu sipehsâlârın durumunu maiyetine sorduğunda onun varlıklı ve kudretli bir kimse olduğu cevabını almasıdır. Bölgesel güç olmuş bir kimsenin sultandan çekinmeyeceğini ima eden vezirin, iktâ sahiplerinin belli aralıklarla yer değiştirmesi gerektiğini söylemesi bundan olabilir. Faslın içerisinde ikinci hikâyede bir eşeğin yaşlanıp sahibi tarafından atılması ve bu eşeğin Nûşirvan'ın hazırlattığı zili çalarak sultanın durumdan haberdar olmasıyla alakalıdır. Takatsiz kaldıktan sonra eşeği himayesinden salan kişiyi cezalandıran Nûşirvan, bir süre emek alınan kimseye karşı hoşgörülü olmak gerektiğini belirtiyor. Burada da iktâ sahibinin reyaya karşı hoşgörülü yaklaşması gerektiğinin hikâyeli bir anlatımı mevcuttur. Adaletin bir eşek için dahi sağlanması gerektiği belirtiliyor. Bir kez daha söylemek gerekirse, burada mesaj tamamen maiyetekilere veriliyor. Böylece zulmün önüne geçilmeye çalışırken işin de atıl kalmaması gerektiği vurgulanıyor.

İslâm'ın ilk devirlerinden bu yana görülen iktânın Hz. Peygamber döneminde daha çok insanların kalbinin İslâm'a ısınması gayesiyle kullanıldığı görülmektedir. Bunun dışında toprakların veriminin artması ve atıl kalmaması için de kullanılmıştır. Nitekim dine ısınmaları için elçilere iktâ verilmesinden ötürü bir seneye “*Elçiler Yılı*” dahi denmiştir. Burada Hz. Peygamberin siyasî bir hamle yaptığı, elçilerin gönlünün dine ısınmasa bile devletlerine olumlu bir geri dönüşle gitmelerini sağladığı da düşünülebilir. Böylece Hz. Peygamberin “*İktâ vermekteki amacının İslâm'ın yayılmasını hızlandırmak, fetihleri teşvik etmek ve ölü arazilerin canlandırılmasını sağlamak olduğu anlaşılmaktadır.*”²⁷¹

Hz. Peygamber'den sonraki dönemde ise yine şartlara bağlı olarak iktânın verilmesiyle ilgili birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Hz. Ebubekir döneminde süregelen işleyiş devam ederken Hz. Ömer döneminde birtakım endişeler sebebiyle verilen bazı iktâlar engellenmiştir. Hz. Ömer'in daha çok arazinin kurak kalmaması ve iskan için iktâ verdiği görülür. Hz. Osman döneminde ise iktâda değiştirilen hususlar ise

²⁷¹ Mustafa Demirci, “İktâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXII, s. 43.

toprakların devletleştirilmesi ve fetihler neticesinde fethedilen bölgeye göçün kolaylaştırılması için yapılan değişimlerdir. Hem devletin toprakları genişlemiş hem de bu topraklardan elde edilen gelir beş misli artmıştır. Hz. Ali döneminde ise durum yine değişmiş, Hz. Ömer dönemi siyaseti uygulamaya konulmuştur. Aslında burada devletin genişlemesi ve değişmesinin nihayetinde değişkenlik gösteren bir yapının varlığı söz konusudur. Henüz durağanlığa geçmemiş, olağan şartlarını oluşturmamış bir devletin yöneticilerinin şartlardan bağımsız, bir geleneğin devamcısı olarak siyasetlerini sürdürmesi imkansızdır. Özün korunmasıyla beraber zamanın getirdiği şartların da göz önüne alınarak uygulamalardaki işleyişi değiştirmekten hiç kaçınmamışlardır. Emevîler döneminde iktâların verilmesi hanedan ve akraba kabileler lehine olmuş, yönetim anlayışının değiştiği gibi bu usulde de bir değişiklik olmuştur. Bölgesel güçlerin servet sahibi oldukları görülmüş, bunlarla birlikte fetihlerin sonucu olarak iskan politikası da sürdürülmüştür. Abbasîler, Emevî iktâlarına el koyarak bunları yine siyasî bir amaçla kullanmış, hatta bir bölgeyi sadece yakınlarına iktâ etmişlerdir. Saltanatı pekiştirmenin yolunun buradan geçtiğini bilen hükümdarlar iktâ dağıtımını da bu anlayıştan mütevellit gerçekleştirmişlerdir. İktânın verilmesi ve geri alınması ile ilgili Ebu Yusuf'un verdiği cevaz önemlidir. O, verilen iktânın geri alınması durumunda bir gasbın gerçekleştirileceğini söylemiştir. Devletin verdiği araziler artık özel mülkiyettir, ancak satın alınabilir. Bu arazilerin işletimiyle ilgili uygulamadaki devletin genel beklentisi ise verimliliğin devamı ve üretimin atıl kalmamasıdır. Bu hâl süregeldikçe devlet o ailenin elinden iktâsını almamakta, aksi hâlde ise geri almaktadır.²⁷²

Askerî iktânın ilk örneklerinden diyebileceğimiz, Abbasîler dönemindeki bazı zorunluluklardan ötürü memurlara ve komutanlara verilen iktâlar askerî iktâ sisteminin iptidai hâlidir diyebiliriz. Askerî iktâ sistemine tam manasıyla Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirmesi ve hizmetlerine karşı kumandanlara arazileri iktâ etmesiyle başlamıştır. İslâm dünyasının çok geniş bir sahasında bu uygulamayı görebilmek mümkündür. İlhanlılar, Memlükler, Eyyübiler, Endülüs, Hindistan'da kurulan Türk devletlerinde iktâ sistemi görülmektedir.²⁷³

Nizamülmülk yukarıda da zikrettiğimiz gibi Büveyhîler tarafından geliştirilen askerî iktâyı dönemin iktisadî, siyasî ve toplumsal şartları içerisinde Selçuklular için uygun ve

²⁷² Mustafa Demirci, "İkta", s. 43-44.

²⁷³ Mustafa Demirci, "İkta", s. 45-46; Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası, Gulam ve Ikta*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 132.

sistemli bir hâle getirmiştir. Nitekim onun etkisi, bu sistemi vezirin kurduğuna delalet edecek çaptaydı. Bu sistemin kısa zaman zarfında bölgede etkin bir işleyiş kazanması, halkın ve devlet görevlilerinin bu sistemi daha önce uyguladıklarını ve bildiklerini gösterir.²⁷⁴ Sultan Melikşah döneminin başlarında uygulamaya konulan sistemde arazileri iktâlara bölen Nizamülmülk, geliri arttırdı. Ayrıca devleti eyalet bürokrasinin masraflarından da kurtaran bu sistem, para transferindeki oluşacak yol ve insan güvensizliğini de bitirdi. Eserinde iktâ sahipleri ve reaya arasındaki ilişkinin nasıl olacağına değinen Nizamülmülk, vergi tahsili konusunda dikkatli davranılmasını, reayanın zor durumda bırakılmamasını, herhangi bir kanunsuzlukta iktâsının elinden alınabileceğini ve iktâ sahiplerinin bölgelerinin birkaç yılda bir değiştirilmesi gerektiğini söyler.²⁷⁵ İktâ sistemi uc bölgelerdeki faaliyetler için de önemliydi, nitekim çoğunlukla bu bölgelere verilen iktâların buradaki istikrarı korumak amaçlı olduğu görülür.²⁷⁶ Bu fetih faaliyetlerinin hem ilerlemesi hem de alınan toprakların yurt tutulması açısından önemlidir. Bunlara ek olarak da “*Bütün mülk ve reaya sultana aittir. Muktiler, valiler raiyyetin şahnesi gibidir. Padişahın ahiret azabından kurtulmak için raiyyete nasıl davrandığına bakıp raiyyete öyle davranması gerekir*” demektedir.²⁷⁷ Selçuklular döneminde idarî iktâlar da görülmektedir. Askerî iktâların eyalet sistemi arasında dönüştürülmesiyle ortaya çıkan bu sistemde ödemeler paradan ziyade hizmetle oluyordu. Nitekim bu ödemelerin değeri de tahmini bir yöntemle bulunuyordu, arazinin o dönemki durumu göz ardı edilmiyordu. Bu da insana verilen önemin bir sonucudur. Aile içerisinde gelecek kuşaklara aktarılabilen iktâların neticesinde iktâ sahipleri idarî ayrıcalığa sahip oldu. İktâ sahibinin tasarrufu altındaki toprakta tam yetkiye sahipti, isterse oradan toprak bile bağışlayabilirdi.²⁷⁸ Göksu’ya göre bunun gerçekleşmemesi için iktâ sahiplerinin birkaç sene içerisinde değiştirilmesi ve yerlerine yeni isimlerin gönderilmesi hususunu vezir vurgulamış, fakat bu fikir uygulanamamıştı, böylece iktâ sahiplerinin bölgede güçlendiği görülmektedir. Nizamülmülk bunun yaşanabileceğini görmüş, buna göre bazı tedbirler alarak bu gücün olabildiğince azaltmayı sağladı. Vezir hayattayken de bu büyük ölçüde gerçekleşmiştir.²⁷⁹

²⁷⁴ Erkan Göksu, a.g.e., s. 137.

²⁷⁵ Sadi S. Kucur, “İkta”, s. 47.

²⁷⁶ S. Frederick Starr, a.g.e., s. 486.

²⁷⁷ Nizamülmülk, a.g.e., s. 92.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 23.

²⁷⁸ Sadi S. Kucur, “İkta”, s. 47-48.

²⁷⁹ Erkan Göksu, a.g.e., s. 141-142.

Kısaca değinmemiz gereken bir mesele de Avrupa'daki feodal düzen ile iktâ sistemi arasındaki karşılaştırmadır. Birtakım iddialara göre gerçekleşmesi gereken tarihî gerçeklerden biri olan feodalitenin İslâm dünyasında da var olduğunu söylenmektedir. Tarım, emek ve halk gibi birtakım ifadelerin bu iki sistemi benzeştirdiğine dair bir söylem geliştirilirse de, bir yanda senyör ve vassal arasında tâbiyyet ilişkisi neticesinde derebeylerinin zenginleşmesi varken; diğer yanda “*devlet mülkiyetinden özel mülkiyete geçişi ifade eder.*” Avrupa'da mülkiyet derebeyine has bir durumken İslâm dünyasında toprak İslâm halkının malıdır. Yine Avrupa'da bu durum irsîleşirken, İslâm dünyasındaki merkezîyetçi yapı ile sultanın bir emri ile bu verasete son verilebilir.²⁸⁰ Lambton da yüzeysel benzerliğin bu nispet etmeye insanları cesaretlendirdiğini söyler. Otorite boşluğu, asker ve devlet görevlilerine arazi bağışı, askerlerin üstünlüğü, halkın varlığı ve merkezî otoritenin göstergesi yapılar bu yüzeysel benzeşmenin birtakım örnekleridir. Bu sistemin farklı yanlarının mevcut olduğu, bu sebepten de feodalizm olarak adlandırılmayacağını söyler. 9. Yüzyıldan beri askerlerin köle ve mevalilerden oluşan bir sınıf olduğunu belirten Lambton, bunları kalelere değil şehirlere dağıldıklarını, bunun da iktânın yapı olarak Avrupa'daki feodalizmden farklı bir yapı olduğunu gösteren bir usul olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu askerlerin siyasî yönetimde sultan olmak dışında birçok makama gelebileceklerini ifade eder.²⁸¹ Aslında burada var olan siyasî pratiğin bir yansımaları görüyoruz. Belli bir kuvvetin altında birleşemeyen Avrupa'nın sürdürdüğü toprak politikasında hâliyle derebeylerinin gücü artacak, böylece toprak ve halk üzerindeki tasarruf hakkı da sınırsız olacaktır. İslâm topraklarındaki var olan merkezîyetçi gücün bunu engellediği, merkezî kuvvetin hissedilmediği zamanlarda ise bu bölgesel güçlenmenin gerçekleştiğini yukarıda anlatmıştık. Hem teoride hem de pratikte iktâ sisteminde belirgin bir ayrıma gidilmediği görülüyor. Önceki sultanların bunu uygulamadığını söyleyen vezir, daha sonra bunun aksini ifade etmiştir.²⁸² İrsileşme olmamasına çalışırken idarî iktâların neticelerinde görülüyor ki iktâ sahipleri bölgesel güç olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Burada merkezî sistemin hem bu iktâ sisteminden etkilenmesini hem de sistemi etkilemesini konuşmak gerekir.

Var olan Türk hâkimiyet telakkisinin Türk devletlerine etkisi devletin parçalanması ve dağılmasına sebep olmuştur. Çünkü bu anlayışa göre hanedan üyesi tahta geçme

²⁸⁰ Mustafa Demirci, “İktâ”, 46.

²⁸¹ Ann K. S. Lambton, “İktâ Üzerine Düşünceler”, (çev. Halil İbrahim Hançabay), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, s. 166.

²⁸² Erkan Göksu, a.g.e., s. 137.

hakkına sahiptir. Güçlü hükümdarlar döneminde devletin bir bölümünü hanedan üyelerine verildiği görülür, bu güçlü hükümdarın vefatının ardından ise ülkedeki iç karışıklıklar meydana gelir. Selçuklular bu toprak dağılımını ve o bölgedeki hâkimiyetin bir hanedan üyesinden ziyade devlet tarafından görevlendirilen bir memur ile yapılması yolunu seçmişlerdi. Nitekim Tuğrul Beğ'in ilk taksimattan sonra getirdiği sınırlamalar ve İbrahim Yınal ile yaşadığı sorunlar bu teşebbüsün ilk adımlarıydı. Alparslan döneminde de bu tür mücadelelerin görüldüğü, bu mücadelelerden sebep olacak ki Alparslan'ın oğlu Melikşah'ı veliaht tayin töreninde bu husus üzerinde ısrarla durduğu ve hanedan üyeleri ile emirlere iktâ ettiği toprakları onların bir hakkı neticesinde vermediğini, kendi lütfuyla verdiğini görmekteyiz. Sadece hanedan üyeleri ve emirlerde değil, iç sorunlara sebep olan Türkmenlerin de bu sistem ile durulacağı, toprağa bağlanan Türkmenlerin devlet içerisinde hem iç hem de dış sorun yaratmayacağı, saldırganlıklarının sonlanacağı düşünülüyordu. Türkmenlerin yoğun oldukları yerlerdeki iktâlar gulamlara verilmiş, böylece bölgesel bir Türkmen kuvvetlenmesinin önüne geçilmiştir. Bununla birlikte yukarıda da zikrettiğimiz gibi bölgesel güçlenme bu sefer de bu kişiler etrafında oluşmuştur. Bu sisteme bütün Türkmenlerin uyması beklenemezdi, bu sebepten devletin yeni sistemine uymayan Türkmen kitlelerinin yeni toprak arayışlarıyla göç ettikleri de görülmektedir.²⁸³

4.3. Ordu

Gücünü ve azametini yaptığı fetihlerle alan bir imparatorluğun en önemli kurumlarından birinin ordu olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Nitekim iktâ sisteminin askere gelirli düzen sağlayan temel niteliği ordunun devamlılığı ve düzeni için önemliydi. Ordunun bir devlet için gereken önemini bilen her devlet adamı gibi Nizamülmülk de teçhizattan bakıma, ihtişamdan askerlerin ırklarına, sefer düzeninden ordu hazinesine kadar birçok noktada orduyla ilgili fikirlerini sultana sunmuştur.

Nizamülmülk'ün önem verdiği hususlardan biri devletin ve sultanın sunum gücüydü. Nitekim gelen elçiler aracılığıyla dost ve düşman ülkelere verilecek görsel gücün önemini bilen vezir, *"ihtiyaç duyulduğunda, dünyanın her tarafından elçiler geldiğinde yüzü güzel yirmi gulam, kıymetli üniformalarını giyip silahları kuşanır, padişahın tahtı çevresinde ayakta durur."* demektedir. Sultanın böyle bir şeye ihtiyacı olmadığı, fakat bunun bir düzenin korunması, ihtişamın, ululuğun ve gücün gösterimi için gerekli

²⁸³ Erkan Göksu, a.g.e., s. 142-147.

olduğunu söylemektedir.²⁸⁴ Yalnızca sultanın yanındaki askerlerin görünümü değil, yeterli maaş alan askerlerin de yanına aldıkları gulamlarının görünümü hakkında eserde bilgiler vardır. Eserde “*güzel, yakışıklı gulamlar almaları gerekir*” diyen vezir, “*böylelerinin görkemi ev eşyasında, süsünde değil, böyle şeylerdedir*” diyerek bu isteğine dikkat çeker.²⁸⁵ Vezir, ordunun hareket esnasında yiyeceği erzağın ve hayvanların tüketeceği yemlerin hazırlığında titiz davranmasını söyler. Bunun raiyetten değil bölgedeki iktâdan karşılanmasını, ihtiyaç hâlinde ise parayla erzağın satın alınmasını belirtir. “*Böylece reaya zahmet sokulmaz; yem ve erzaktan yana bir sıkıntı doğmaz.*”²⁸⁶ Orduyla alakalı bir diğer husus da tahsisatla ilgilidir. Askerin alacağını bilmesi, kafasının rahatlığı demektir. Verilecek maaşın usulü ve takvimiyle ilgili fikirlerini beyan eden vezir, böylece herkesin maaş düzenini bildirir. Kimisinin para ile kimisinin ise iktâ ile karşılanması gereken maaşlarını da belirten vezir, her iki usulün de makbul karşılanacağını söyler. Ordudaki eksikliğin veya görevin yapılmaması durumunun bildirilmesi neticesinde “*emre uymayanların kulağı bükülür, ceremesini çekerler*” demektedir.²⁸⁷

Bugün olduğu gibi geçmişte de ordudaki hiyerarşinin önemini eserin otuz ikinci faslında görebilmekteyiz. Askerin ihtiyaç ve taleplerini bir üst rütbedekine bildirerek işleyişin sağlanmasını isteyen vezir, böylece haylbaşının saygınlığının korunacağını söyler. Hayl komutanına yapılacak saygısızlık sonucunda askerin kulağının büküleceğini belirtir. “*Böylece üst rütbeliyle ast rütbelinin yeri belli olur.*”²⁸⁸

Nizamülmülk’ün bunlar dışında ordu için ele aldığı bölümde belki de en dikkat çekici faslı “*Her ırktan her türlü asker bulundurulması*” faslıdır. Nitekim bunun savaş içerisinde farklı grupların birbirleriyle kıyasa gitmesi üzerine bir kahramanlık teşviki yaratacağını düşünen vezir, böylece ordunun gücünün artacağını belirtir. Muzaffer ordularda sayıdan ziyade zaferin getirdiği gücün de önemine dikkat çeken Nizamülmülk, “*Ne zaman bir ordu rakibini bir veya iki defa mağlup edecek olsa, ordunun yüz süvarisi rakibin bin süvarisinin hakkından gelir, hiç kimse bu muzaffer orduya karşı direnç gösteremez.*” demektedir.²⁸⁹

²⁸⁴ Nizamülmülk, a.g.e., s. 166.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 67.

²⁸⁵ Nizamülmülk, a.g.e., s. 201.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 87.

²⁸⁶ Nizamülmülk, a.g.e., s. 172.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 71.

²⁸⁷ Nizamülmülk, a.g.e., s. 173.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 71.

²⁸⁸ Nizamülmülk, a.g.e., s. 200.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 86.

²⁸⁹ Nizamülmülk, a.g.e., s. 174.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 72.; Nizamülmülk’ün buradaki teklifini bir tarihten ders alma olarak nitelendirebilir miyiz? Şöyle ki, Abbâsi döneminde Türklerin askerî anlamda büyük bir güç olmaları ve bir zaman sonra iç siyasette etkili olmaları, vezirin bu teorisine zemin hazırlamış

Buraya kadar eserdeki ordu ve asker ile ilgili teorileri gördük, şimdi ise meselenin pratik tarafını göstermeye çalışacağız, Selçuklu ordusundaki savaş aletleri ve insan unsuru ile ilgili birtakım bilgiler vereceğiz. İbrahim Duman'ın "*Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*"²⁹⁰ adlı çalışması Selçuklu ordusunun silahları hakkında bize bilgi vermektedir. Orduda kullanılan savaş aletlerinin ok, yay, kılıç, mızrak, gürz, balta, hançer, bıçak, kement, kamçı gibi saldırı aletleriyle; kalkan, miğfer, zırh gibi savunma aletleri olduğunu görmekteyiz. Bunlarla beraber mancınık, ok mancınığı, koçbaşı, sapan ve duvar deliciler, nef tışesi gibi aletler de orduda mevcuttur. Bunlardan ok ve yay ile ilgili imalat bölümüne bakıldığında gerekli donanımın ne kadar önemli olduğu, yoksa bu aletlerin işlevinin yiteceğini görmekteyiz.²⁹¹ Aslında burada bilimin varlığı sonucunda bu tür aletlerin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Nitekim bugün yapılan birçok savaş teçhizatının bilimin ilerleyişıyle alakalı olduğu düşünülürse geçmişteki bilgi ve birikimin neticesinde de bu aletlerin ortaya çıktığı söylenebilir.

İnsan unsuru olarak da Türkmenleri, gulamları, vassal kuvvetleri, şehir ve bölge kuvvetleri ile gönüllüleri görmekteyiz. Türkmenler ve gulamlara geniş bir başlık ayıracağımız için burada kısaca diğer unsurlar ile ilgili bilgiler vereceğiz. Kabile devletinden imparatorluğa dönüşen bir devletin asker nüfusu da hâliyle bu değışkenlik içerisinde sürecelecektir. Nitekim yapılacak fetihler ve müdafaalar için yalnızca yerel kuvvetlerin yeterli kalmayacağı aşikârdır. Bu durumda gelişen devletin gelişen bir ordusu ve bu orduya katılımının artması normaldir. Yalnızca Türkmenler veya yetiştirilen gulamlar değil, diğer devletlerle veya bölgelerle belirli şartlar içerisinde asker talebi olmuştur. Köymen, Alparslan'ın Gürcistan'a seferi sırasında ordunun hareketinin

olabilir. Abbasi ordusunda diğer kuvvetler de belirli bir mevcudiyete sahiptir, fakat Türklerin hem komuta kademesindeki nüfussuz hem de askeri nüfusu aşikârdır. Kapar'ın aktardığına göre "*Mu'tasım'ın Mısır Valiliği döneminden itibaren Semerkant, Fergana başta olmak üzere diğer Türk illerinden topladığı askerlerle askeri birlikler meydana getiriliyordu. Bu toplanan askeri birliklere Afsin, Eşnas, Vasif ve İnak gibi Türk asilzâdeler komuta ediyordu. Bu toplanan askerlerin 25.000-30.000 kişiye kadar ulaştığı bildirilmektedir.*" Böyle bir gücün etkisi de bir süre sonra kendini iç siyasette göstermektedir. Kapar halifenin seçimine Türk müdahalesi ile ilgili şunları söylemektedir: "*Mu'tasım'ın Türk birliklerinin desteği ile halife olduğu ileri sürülmekle birlikte Mütevekkil'in halife seçilmesinde rol oynayan Türk komutanlar bu tarihten itibaren siyasî otoritelerini ön plana çıkararak yeni halifelerin tayinine müdahil olmuşlardır. Nitekim halifeliliği döneminde kendilerine karşı tavır alan Mütevekkil'in öldürülmesinde, Muntasır'ın veliahdlıktan azledilmesine rağmen halife seçilmesinde, Muntasır'dan sonra halife tayin edilen Müsteîn'in azledilerek Mu'tez'e bey'at edilmesinde hep Türk komutanlar ön planda olmuşlardır. Mu'tez'den sonra Mühtedi'nin ondan sonra da Mu'temid'in halife olarak tayininde yine Türkler söz sahibi olmuşlardır.*" Makalenin tamamı için bkz. Mehmet Ali Kapar, "Abbasi Halifelerinin Seçimi ve Türk Komutanların Rolü", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 2020, S. 5., s. 148-155.

Vezerin eserinde tarihi verileri sunduğunu ve bunlardan ders alarak eserini oluşturduğu göz önüne alınırsa ordudaki ırk vurgusuna yaptığı bu fasılda zikrettiğimiz gerçeği sebeplerden bir sebep olarak görmesi makuldür. Yakın sayılacak bir geçmişte yaşanan olayların tekrarlanabileceğini düşünen vezir, böylece temkinli davranarak olası bir durumun önüne geçmeye çalışmıştır.

²⁹⁰ Çalışmanın tamamını okumak için bkz. İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

²⁹¹ İbrahim Duman, a.g.e., s. 63-78.

bildirilmesiyle birlikte vassal devletlerin ve iktâ sahibi kumandanların şartlar neticesinde imparatorluk ordusuna katıldıklarını ifade etmiştir.²⁹² Malazgirt savaşında da orduya katıldığı söylenen Kürtlerin aslında “yardım” mahiyetiyle değil, vassallık şartlarının bir neticesi olarak savaşa katıldığı görülür.²⁹³ Emrin demiri kestiği böyle durumlarda katılımların ancak imparatorun arzusuyla olduğu, düzenli ordunun bozulmaması için bunun da gerekli olduğu anlaşılmalıdır. Bölgesel kuvvetler de savaşın cereyan edeceği yer veya oraya giderken bulunan yol üzerindeki askerleri içermektedir. Olağanüstü durumda da karşımıza gönüllüler çıkmaktadır. Burada iki taraflı bir alışveriş gerçekleşmektedir, hem ordunun gerekli kişi ihtiyacı giderilmekte de hem de gönüllü katılan için ganimet alma fırsatı doğmaktadır.²⁹⁴

4.4. Türkmenler ve Gulam Sistemi

Devletin bu iki insan unsurunu aynı başlık içerisinde değerlendirmeye tabi tutmamızın sebebi, bu unsurları birer denge unsuru olarak gördüğümüzdenidir. Nesep aidiyeti ve sebep aidiyeti ile devlete bağlılıkları bulunan, bu aidiyetlerin hem menfi hem müspet tarafları olan bu unsurları dengede tutabilmek bir bakıma devletin iç karışıklıklara ve dış müdahalelere karşı güçlü kalabilmesini sağlamaktır. Nizamülmülk’ün Türkmenler için “*Akrabadırlar*” derken, Gulamlar için de “*Liyakatli eğitilmiş bir bende bin evlattan iyidir*” sözünü iktibas eder. Burada kurulan dengenin hem içeriği hem dönüşümü bakımından önemli cümleler mevcuttur. Yukarıda devletin geçirdiği aşamaları sıralarken kavim, kabile ve imparatorluk devleti merhalelerini sunmuştuk. Aslında Türkmenlerin gücünden yararlanılması ve akrabalıkları gözetilerek devlet kademelerinde yer verilmesine çalışılması bu sebeptendir. Devletin tekrar iptidai hâle dönmesi neticesinde yine Türkmenlerle verilebilecek bir mücadele vardır. Fakat bu sefer de gelişen devletin imparatorluk merhalesinde bu akrabalığın getireceği sorunlar da vezir tarafından bilinmektedir. Sultana karşı her an bir itaatsizlik oluşabilir, isyan çıkabilir ve yerine başka biri sultan olarak aday gösterilebilirdi. Tam bu noktada bin evlattan daha hayırlı olarak gösterilen gulamın varlığı önem arz ediyor. Maişetini sultanın varlığıyla sağlayan kişinin sultanın mevcudiyeti için canını hiçe sayacağı aşîkârdır. Bunlarla beraber Türkmenler için “*evlatlarından bin kişiye maaş bağlanmalı,*

²⁹² Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 260.

²⁹³ Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s. 184.

²⁹⁴ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 260-261.

gulam gibi sarayda tutulmalıdır” denilerekten onların nesep aidiyetinden sebep aidiyetine dönüştürülmeye çalışılması da vezir tarafından planlanmıştı.

Türkmenler iç mesele olarak yalnızca Selçuklu tarihinde birtakım sıkıntılar oluşturmuş bir topluluk değildi, öncesinde ve sonrasında da bazı sorunlarda onların varlığı görülmektedir. Burada şu hususa dikkatinizi çekmek istiyoruz, *Türkmen*²⁹⁵ ifadesi bizim için daha çok akraba topluluğu, sultan ile aynı nesepten gelen anlamını içermektedir. Bu söylemden hareketle Bilge Kağan Yazıtındaki “*Türgiş hakanı (kendi) Türküm, (kendi) halkım idi. Bilgisizliği yüzünden, bize karşı hatalı hareket ettiğinden, hakanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü, On-Ok halkı ıstırap gördü.*”²⁹⁶ ve “*Dokuz Oğuzlar benim halkım idi, Gök (ile) yer (arasındaki) karışıklık nedeniyle, ödlere haset girdiği için, (bize) düşman oldular.*”²⁹⁷ ifadeleri bir iç mesele olarak nesep aidiyeti olanlarla devletin mücadelesini göstermektedir. Gaznelilerde bir iç mesele olarak Türkmenler meselesine değinen Köymen, Gazneliler için sürecin Arslan Yabgu’nun vefatından sonra Tuğrul ve Çağrı’nın etrafından birleşmeyen bazı Türkmenlerin Gazne topraklarına geçme isteklerini sultana bildirmeleriyle başladığını ifade eder. Türkmenlerin bu arzularının yerine getirilmesi hâlinde bu toprakları kendi toprakları bilecekleri gayesini taşıdıklarını, devlete karşı bir suç işlemeyeceklerinin teminatını verdiklerini, bunlarla birlikte devlete de faydalı olacaklarını dair ifadelerinin mevcudiyetinden bahseder. Geçen süre zarfında Türkmenlerin çevrelerine verdiği rahatsızlığın şikayetlere sebep olduğu görülmektedir. Şikayetlerin neticesinde bu fesadı sonlandırmak isteyen sultanın Arslan Cazib’i görevlendirdiği, savaşlar yapılarak birçok kişinin öldürüldüğü ve yaralandığı fakat fazlasının yapılamadığı bilinmektedir. Çünkü “*Türkmenler çoğalmış bulunuyorlardı.*” Bu mücadele ileri bir boyut kazanmış, Cazib devlet gücü ile takviye edilmiş, Türkmenler ise af dilemeyi düşünmeden ordunun karşısında mevzilenmişlerdir. Savaş neticesinde Türkmenler yenilmiş ve dağılmışlardır. Tam bir sonuç alınamamakla beraber sultanın ölmeden önce Horasan’dan bu topluluğu

²⁹⁵ Kavram ile ilgili birçok tartışma söz konusudur. Peacock’un özetini tartışmaların zeminini görmek açısından yeterlidir. “*Türkmen terimi karşımıza ilk olarak, 10. Yüzyılın sonlarına tarihlenen İslâm kaynaklarında çıkar. Seyyah ve coğrafyacı el-Mukaddesi, “toplular hâlde Müslümanlığı kabul eden Türkmenler”e (et-Turkmaniyin el-leziyne eslemu rahbeten) karşı inşa edilen sınır kalelerinden söz etmektedir. Biruni’ye göre Oğuzlar, Müslümanlığı kabul edenlere Türkmen demişlerdir, günümüzde bilim insanları çoğu kez bu açıklamayı tercih ederler. Ancak farklı yorumlar da vardır; Kaşgarlı Mahmud, Türkmen teriminin, Farsça Türkmen-end, yani “bir Türk gibi” deyişinden kaynaklandığını söylerken, modern etimologlar “Türk” sözcüğünün güçlendirici bir son ek “men” ile birleşmesinden meydana geldiğini ileri sürerler. Arap tarihçiler de terimi, net bir ayırım yapmadan Müslüman olmayan Oğuzlar ya da Müslüman Türkmenler için gelişigüzel olarak kullanmışlardır. Kaşgarlı Mahmud Oğuzları “bir Türk boyu, Türkmenler” biçiminde tanımlanmıştı. A.C.S. Peacock, Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu, (çev. Zeynep Rona), İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 57.*

²⁹⁶ Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, İstanbul 2008, s. 57.

²⁹⁷ Talât Tekin, a.g.e., s. 61.

temizlediği görülmektedir. Dağılan Oğuzlar, Mesud döneminde tekrardan memleketeye döndüler. Bunun sebebi Mesud'un taht için askere ihtiyacı olması ve Oğuzların bunu karşılayacak güce sahip olmasıdır. Köymen bunun gerekli bir hareket olduğunu söylemekle birlikte yaptığı hatalardan birinin de bu olduğunu eklemiştir. Ayrıca bu toplulukların başına yine kendi beyleri verilmiştir. Bir süre sonra yine yağmaya başlayan Oğuzlara karşı asker sevk edildi ve savaş yapıldı. Bunlarla birlikte Mesud döneminde Türkmenlerin devlet hizmetine girmeleriyle beraber bu meseleler büyük ölçüde hallolmuştur. Köymen bunun sebebini “*devlet hizmetine giren Türkmenlerin büyük rolü olduğu görünüyor.*” sözüyle açıklar. Arslan Cazib'in Sultan Mahmud'a Türkmenlerin parmaklarının kesilmesi teklifindeki Türkmenlere duyulan itimatsızlık, Mesud'da da kendini göstermektedir. Bu itimatsızlık yüzünden Mesud'un yaptığı hatalı bir hareket, Türkmenlerin tekrardan devlet nizamından ayrılmasına ve devlet ile mücadele etmelerine sebep olmuştur. Bu da sürecin tekrar başlamasına meydan vermiştir.²⁹⁸ Dikkatinizi çekmeye çalıştığımız husus şudur: Türkmenler hayat şartları neticesinde belirli bir yaşama alışık olduklarından, devletin nizamı içerisinde bu şartları eritemedikleri takdirde bir başıbozukluk hâli göstermişlerdir. Başarılı politikalar içerisinde ise devlet nizamına -Gazneliler örneğindeki gibi- katkı sağlamışlardır. Selçuklu dönemindeki Türkmenler mevzusu ve Nizamülmülk'ün bu konuyu neden ele aldığı konusuna da bir girizgâh olması amacıyla metne taşıdığımız bu bölümler, meselenin sadece Selçuklu ve Nizamülmülk ile değil, Türk devletlerinin genelindeki bir iç mesele olduğunu göstermektedir.

Nizamülmülk “*Türkmenler bıkkınlık vermiş olsa da*” diyor, burada bahis konusu olan Türkmenler kimdir? Görünen şu ki, devletin yeni bir düzene geçme temayülüne karşı eski Türk devlet anlayışındaki haklarından mahrum kalacak hanedan üyeleri ve Türkmen beğleridir. Bu mevzuda aklımıza ilk gelen hadise yukarıda da bahsettiğimiz Sultan Tuğrul ve İbrahim Yınal arasındaki mücadeledir. Merkeziyetçi hâkimiyeti tesis etmeye çalışan Tuğrul'un kazandığı başarı neticesiyle Yınal'a hâkim olabileceği bir bölge vermemesi Yınal'ın isyanına sebep oldu.²⁹⁹ Burada kırılmaya çalışılan ilk şey Türkmen zihin algısı olduğudur. Neticede yeni bir düzen ve anlayış ile işleyecek olan devletin eski geleneklerden kurtulması gerekmektedir. Tuğrul ile Yınal arasındaki mücadele şiddetli taarruzlara sebep olmadıysa da, bununla birlikte daha da zor olan bir zihin dönüşümü

²⁹⁸ Bizim burada özet olarak anlatmaya çalıştığımız Gazneliler-Türkmenler mücadelesinin detayları için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 165-197.

²⁹⁹ Osman Turan, a.g.e., s. 125-126.

mücadelesi başladı. Bu zihni dönüşümün bir çatışma olarak karşımıza çıktığı bir başka olay da Tuğrul ve Çağrı'nın bir şehrin yağmasıyla ilgili yaşadıklarıdır. Bu meselelerde Tuğrul'un yeni düzen taraftarı olduğu göz önüne alınıp Çağrı ve Yinal'ın meselelerde ananeyi sürdürmek istemeleri aslında onların Türkmenleri de yanlarına almalarına sebep oldu. Yinal'ın ikinci isyan girişimi sırasında *“Türkmenlerin arkasından gittiği”* ibaresi Türkmenlerin tarafını göstermek için önemlidir.³⁰⁰ Neticede yeni düzen içerisinde yaşam biçimlerini devam ettiremeyecek Türkmenlerin, bu düzene muhalif olan liderler etrafında birleşmesi kaçınılmaz oldu. Bir diğer zihni düşünceyi değiştirme mücadelesi de Arslan Yabgu'nun oğulları ile olmuştur. Selçuk'tan sonra ailenin büyük ferdi olan Arslan'ın evlatları olduklarını belirten Resultekin ve Kutalmış'ın Tuğrul'a karşı isyan etmesi, Tuğrul'un isimlere karşı taviz vermemesi, mülkün küçük birimlere ayrılmayacağına dair delalettir. Sultan anne bir kardeş olduğu Yinal'a hâkimiyet sahası tanımadıysa, amca çocuklarına bu hakkı tanınması beklenemezdi. Yönetimin merkezileşmesi gibi hanedan içerisinde de saltanatın sürdürüleceği soy belliydi. Zihin dönüşümlerinden birinin de saltanatın kardeşe geçmesinin kaldırılmasıdır. Alparslan ile taht mücadelesinde mağlup olan Kavurd'un ve Alparslan'ın ölümünden sonra Melikşah'a karşı Türk yönetim anlayışındaki kıdem vurgusuyla harekete geçmesi, onu da eski düzenin devamcısı olduğunu göstermektedir.³⁰¹ Geleneğin kuvvetiyle isyan eden Kavurd'un temsil ettiği zihnin kabul görmemesi, bu sefer de muhaliflerin veya düzene uymayan Türkmenlerin yeni liderinin Kavurd olmasına sebep oldu. Kavurd'un yakalanmasından sonra askerlerin eğer istediklerini Melikşah'tan alamazlarsa tahta Kavurd'u geçireceklerine dair tehditleri meselenin bir başka yönünü açığa çıkartmaktadır. Hanedan üyelerine karşı hoşgörülü tavır, aslında bir dış müdahaleye devletin açık kapı bırakmasıdır. Bütün Selçuklu sultanlarının bu hoşgörülü tavrı ileride daha büyük kaoslar çıkmasına sebep olacaktır, bu tehdit karşısında ise Nizamülmülk'ün soğuk kanlı tutumu ve o gece Kavurd ve oğullarının öldürülmesi bunu bir müddet önledi. Anlattıklarımızdan Türkmenlerin bir bütün olarak yeni düzene muhalif olduğu çıkartılabilir, bu sebeple şunu söylemeyi uygun görüyoruz: Muhalif liderlere destek olan Türkmenler belki azınlık belki de çoğunlukta, fakat burada önemli olan bu grubun ani bir kararla safını değiştirebilecek olmasıdır. Devlet iktisatta nasıl belirli bir gelir ile planlama yapıyorsa, iç ve dış mücadelelerde de

³⁰⁰ Osman Turan, a.g.e., s. 136.

³⁰¹ A.C.S.Peacock, a.g.e., s. 74-75.

Türkmen nüfusunun hareketliliğini olağanlaştırmaya gayret ediyordu. Böylece bir bilinmez devletin gidişatını esir alabilmesini önlüyordu.

Türkmenlerin yalnızca hanedan üyeleri tarafında yer almadıkları, devlete karşı gelen Türkmen liderlerinin etrafında birleştikleri veya emri altına girdikleri de görülür.³⁰² Artuk'un Selçuklu ordusundan ayrılmasına sebep olan olay Türkmen meselesinde devletin neden tereddütte ve ihtiyatta kaldığını beyan etmektedir. Bir vassalın devlete bağlanması için gerçekleştirilen askerî harekatta uzlaşma görüşmelerine gidilmesi ve Türkmenlerin bu durumdan şikayetçi olarak *"Biz, uzak ülkelerden buraya savaşıp ganimet elde etmek amacıyla geldik; halbuki görüyoruz ki, şimdi barış yapılıyor; biz buradan elleri boş mu döneceğiz?"* demesi ve neticesinde uzlaşma arayışı içerisinde oldukları orduya saldırımları devletin planlı ilerleyişi için tehlikeli bir durumdur. Artuk'tan Türkmenlerin bu taarruzun sonucunda yapılan ganimetler istendiğinde *"Biz, savaş adamıyız; tutsakları hapsetmek ve ele geçirilen ganimetleri geri vermek, bizim törelerimize uymaz; biz onları ya satar, ya da salıverip azat ederiz."* ibaresi, meselenin lider konumundaki yerini de gösterir. Selçuklu ordusundan da ayrılan Artuk, sultana dair birkaç yeri de yağma ettikten sonra Türkmenlerle beraber hâkimiyet alanında karargâh kurdu.³⁰³ Görüldüğü üzere bir plansızlık neticesinde devletin hem iç düzeni hem de dış ilişkileri değişebiliyor, böylece istikrarın sağlanması güçleşiyordu. Türkmenlerin *"bıkkınlık"* vermiş olması da bu tarafgirlikten ve belirsizlikten olmalıdır.

Fasılın devamında *"Hem sayıca kalabalıktırlar hem de devletin kuruluşu aşamasında hizmetleri geçtiği, bu uğurda acılar çektikleri için devlette çok hakları vardır. Üstelik akrabadırlar. Bunların evlatlarından bin kişiye maaş bağlanmalı, gulam gibi sarayda tutulmalıdır."* diyen vezir hem Türkmenleri memurlaştırma politikasını gerçekleştirme niyetinde hem de üstü kapalı rehin politikasıyla Türkmen liderlerinin hareketlerini kontrol altına alma çabasıdadır. Devam eden cümle ise dikkat çekmektedir: *"Bu insanlar diğer insanlar arasında bulunarak onlara alışır, gulam gibi hizmet eder. İçlerinde bulunan nefret zamanla ortadan kalkar."* Burada kasıt yerleşik düzene ve bu düzenin getirdiği devlet yönetimine uyumluluk mudur? Zaten yarı göçebe hayat akışı içerisinde yer alan Türkmenlerin, bir de kendi güvenliklerinden emin olmaları için çöle çekilme içgüdüleri³⁰⁴, yerleşik hayata alışmalarını güçleştirmiş olabilir. Vezirin de

³⁰² Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 50.

³⁰³ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK, Ankara 2011, s. 58-63.

³⁰⁴ Çağrı'nın Anadolu seferine gitmeden önce Tuğrul'a dediği *"Senin, tebaamız ve maiyetimizle birlikte çöllere gitmen en doğrusudur. Bana ise izin ver ki Rûm (Anadolu) gazâsına gideyim. Belki güçlü düşmanlar zulüm elini eteğimizden"*

bunlardan hareketle bu çatışmanın nihayetleneceği ve bunun ancak tavsiye ettiği yolla olacağı görülmektedir. *“İhtiyaç duyulduğunda beş bini, on bini hizmete amade olur; gulam teçhizatı kuşanarak at biner. Onlar bu devletten nasipsiz kalmadığı gibi, saltanat övgüye mazhar olur, onlar da hoşnut kalır.”* ifadeleri de Türkmenlerin yürütücü kuvvetinin daha kaideli bir biçimde harcanmasına yöneliktir. Savaşçılıkları ve cesaretleri bilinen bu topluluğun birtakım programlar ekseninde eğitilerek orduya eklenmesi önemlidir. Vezirin *“gulam teçhizatı kuşanarak”* demesi bu minvaldendir. Saltanatın övgüye mazhar olması da ayet-i kerimeye bir atıf olabilir. Nitekim akrabalık hususuna vurgusu ve Kur’ân-ı Kerim’de akraba ilişkilerine dair ayetler³⁰⁵ hatıra getirilince burada bu bağın dinî bir vazifeye dönüştürüldüğü görülmektedir. Hem Türkmenler gelir kazanıp savaşçılık özelliklerini korurken hem de devlet kendi planlamalarındaki istikrarı sağlayabilecektir. Eserin başka bir faslında geçen *“Neden ne idüğü belirsiz, yetersiz, soysuz biri bu kadar göreve sahip çıkar da tanınmış, asil, güvenilir biri mahrum ve atıl kalır? Hele hele devlete hizmet etmiş, hakkı geçmiş, yararlılık göstermiş kişiler neden mahrum bırakılır?”*³⁰⁶ ifadesi de Türkmen meselesindeki sözlerini pekiştirmektedir.

Türkmen politikalarına Köymen’in dikkatiyle yukarıda değinmiştik. Özellikle uçlara gönderilen Türkmenlerin hem devleti genişletmesi hem de o bölgede yağmalar yapması Selçukluların itiraz etmeyeceği bir şeydi. Nasıl devlet mekanizmasında Türkmenler ve gulamlar bir denge unsuru olarak görüldüyse, Gündüz’e göre dağlık alanlardaki topluluklar arasında da Türkmenler bir denge unsurudur.³⁰⁷ Anadolu’ya kadar Türkleşen coğrafyada bu politikanın etkisi görülmektedir, bunun etkili hâle gelmesinde de dış müdahalelere açık kapı bıraktığını düşündüğümüz hanedan üyelerine karşı hoşgörülü tavrın sebep olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim Türkmenlerin bir aşiret liderinden ziyade bir hanedan üyesi tarafından yönetilmesi, örgütlü bir organizasyona dönüşümün ve bu dönüşümün devlet ile taçlanmasını getirmiştir. Türkmenlerin de hanedan üyesi bir kimseye tabi olma istekleri tarihi kayıtlarda yer almaktadır: *“Sen Selçuklulardan olup*

bu şekilde çekerler.” demesi, Türkmenlerin güven bağlamında çöl tercihlerini beyan etmektedir. Bu örnek, çöl bahislerinde birçok örnekten yalnızca biridir. Mirhand, a.g.e., s. 25.; Gaznelilere topraklarında yaşamaları için kendilerini tanıtan Türkmenler *“Biz çöl adamlarıyız ve pek çok koyunlarımız vardır. (Sonra) bizim katılmamızla (hükümdarın) ordusu artar”* ifadesi de çöl insanının güçlü ve kendinden emin tavrını görmek için iyi bir örnektir. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 165; Çölün Türkmenler için eminliği asırlar boyu sürmüş, vergi almaya gelen Osmanlı memurlarına karşı Türkmen ozanı şöyle ünlemiştir: *“Dünyaya bir geldim bir daha gelmem / Allah’tan başka kimseyi bilmem / Vallahi düşmana bir çoban vermem / Al kızıl kanı çöle saçalım.”* Çölün eminliği ozanın da tellerine yansımış. Bu dördüğü bana aktaran Ahmet Şahin Beyefendiye teşekkürlerimle.

³⁰⁵ Nahl süresi 90. ayette akrabalarla ilgili şu ifadeler geçmektedir: *“Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza alınız diye size böyle öğüt veriyor.”*

³⁰⁶ Nizamülmülk, a.g.e., s. 247.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 114.

³⁰⁷ Tufan Gündüz, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 18.

sultan ailesindensin. Bu nedenle biz sana tabi olup hizmetinde olursak seninle şeref duyar övünürüz; halbuki Atsız, sultan ailesinden değildir, bu nedenle biz ona tabi olup itaat ve hizmet etmeye razı olamayız.”³⁰⁸ Bu ifadeler bir hanedan üyesinin devletleşme konusundaki tesirine dair cümlelerimizi tasdiklemektedir.

Nizamülmülk’ün ortaya koyduğu Türkmenlerle ilgili tasavvura *Ehlileştirilmiş Türkmenlik Tasavvuru* diyoruz. Şöyle ki Türkmenler hem akrabadırlar hem de devlet kuruluşunda emekleri geçmiştir, bu göz ardı edilemez. Bununla birlikte *bıkkınlık* verdikleri de özellikle vurgulanıyor. Düzene uymaz tavırları, kendi hayat şartlarını değiştirmemekteki ısrarları, her an isyana varabilecek hareketleri bu bıkkınlığın başlıca sebeplerindendir. Peki hem akrabalıkları ve atılganlıkları gözetilip hem de onların bu doludizgin hayat tarzı önlenebilir mi? Nizamülmülk’ün az cümleyle çoğu anlatmaya çalıştığı yukarıda zikrettiğimiz *Ehlileştirilmiş Türkmenlik*’tir. Nitekim burada ehli her iki anlamda da, yetkinlik ve dinginleşme anlamında kullanıyoruz. Hem Türkmenlerin yetkinlik kazanmasını hem de taşkınlıklarını azaltmayı hedefleyen vezirin, doğru kanalize olmaları durumunda Türkmenlerin mülke birçok faydasının dokunabileceğini söylemektedir. Dandanakan Zaferi’nden bu yana yetkin kadro arayışları içerisinde olan Selçukluların ehil akrabalarının varlıkları devlet için önemli olacaktır. Nitekim hanedan üyesine karşı tutulan hoşgörülü tavrın devlete imkân yaratabilmesi adına onların sultanın memuru kılınması da başıboş kalıp her an bir Türkmen grubuyla sultana isyan etmesinden çok daha iyidir. Devlet işleri için “*Asil biri neden mahrum kalır?*” sorusunun cevabını bir ölçüde bu tasavvurun gerçekleşmesiyle hayata geçirebileceklerdir. Ayrıca imparatorluk anlayışının getireceği kaynaşmayla da hem bu yetkinlikle üst kültür taşıyıcılığını üstlenebilecekler hem de durağanlaşmaları hâlinde diğer topluluklarla da yaşayabileceklerini kavrayacaklardır. Gazneli örneğinde olduğu gibi, Türkmenlerin faydalı kullanılmasının devlet için tartışılmaz bir önemi vardır, aksi hâlde çığırından çıkabilecek bir durum ile karşı karşıya kalınabilir. Türkmen bahsi ile ilgili son söz olarak şunu diyebiliriz: Soyu bilinen, yetkinlik kazanan, cesareti ve atılganlığı doğru yöne aktarılan Türkmenlerin devlet için yapacakları önemli hizmetler olacaktır, Nizamülmülk de bunun gerekliliğini anlamış ve anlatmıştır.

Gulamların sultan ve devlet için önemini anlatmak için Nizamülmülk yaptığı iktibas önemlidir. Vezir, “*Liyakatli, eğitilmiş bir bende bin evlattan iyidir*” ve “*Üç yüz evlattan*

³⁰⁸ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân Fî Târihi’l-Âyân’da Selçuklular*, (çev. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 201.

iyidir bir itaatkâr kul / Biri babasının ölümünü ister, öbürü efendisinin izzetini” alıntılarında gulam sisteminin mahiyetini beyan eder: Eğitilmiş, liyakatli ve sadakatli devlet hizmetinde çalışan kimse. Nizamülmülk’ün gulam sistemi ile ilgili eserde anlattıklarına girmeden önce gulamın tarihi gelişimine bakmak gerekir.

Ücretli bir hâlde Abbasîler döneminde gulamların hizmete alındığını görmekle birlikte Emevîler zamanında da bu uygulamanın varlığı bilinmektedir. Emevî ordusundaki Türk, Berberî ve gayrimüslim unsurun varlığından haberdarız. Fetih edilen topraklardan insan unsurundan da müstefit olmaya çalışacak bir devletin böyle bir faaliyet içerisinde bulunması kaçınılmazdır. Abbasîler döneminde de başta İranlılar, daha sonra ve daha kuvvetli olarak Türklerin bu sistem içerisinde yer alarak halifenin muhafız birliklerine ve saraya alındıkları görülmüştür.³⁰⁹ Mısır coğrafyasında da kurulan devletlerde gulam sistemi mevcuttur. Yine İran, Hindistan ve Anadolu’da da sistemin aktif olduğu görülür.³¹⁰

Köle olarak alınan insanların askerlikte kullanıldığı görülmekle birlikte gulam sistemini bu açıdan değerlendirmek yetersiz olacaktır. Çünkü gulam sisteminde yetiştirme ve yetkin duruma getirme bir devletin amacıdır. Yetiştirilen insanların askerî veya idarî devlet kurumlarında görevlendirileceği düşünülürse burada basit bir köle-devlet ilişkisinin olmadığı görülür. Gulamlık kölelikten başlayan, fakat asla bu seviyede kalmayan, devletin kadroları için en iyi şartlarda ve en geniş imkanlarla yetiştirdiği, kölelikten kurtularak hür bir birey olarak hayatına devam edebildiği bir sistemdir. Bu hürlikleri onları toplumun diğer bireyleriyle eşitleyip imkan ve ihtimal içerisinde yapabilecekleri her şeyi mümkün kılar.³¹¹ Gulam hükümdara aittir ve onun ölümünden sonra sahip olduğu diğer her şey gibi evladına tevarüs eder. Bu bize devlet kadrolarındaki önemini bir kez daha gösterir, kıymetini bildirir.³¹² Devlete ve sultana ait olup bu amaçla yetiştirilen gulamlar, ücretli askerlerden farklı bir statüyü doldururlar. Yaptıkları iş için belirli bir gelir almaları onları belli zamanlarda ihtiyaç olması hâlinde orduya alınan ücretli asker statüsüne koymaz.³¹³

Nizamülmülk eserinde gulamın belirli bir tecrübeyle seneler içerisinde kademe atlayarak yükseldiğini söylemektedir. Her sene yeni bir şeyle donatılan gulamın ilk

³⁰⁹ Mustafa Zeki Terzi, “Gulam”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV, s. 178-180.

³¹⁰ Erdoğan Merçil, “Gulam”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV, s. 180-184.

³¹¹ Erkan Göksu, a.g.e., s. 14.

³¹² Erdoğan Merçil, “Gulam”, s. 181.

³¹³ Erkan Göksu, a.g.e., s.18.

senesinde yaya olarak çalışmasını, bu süre zarfında katiyen ata binmemesini belirtir. İlerleyen süre içerisinde ona bir Türk atı verilebileceğinden bahseden vezir, at ve kamçı ile gulamın hizmete devam edebileceğini söyler. Daha sonra ise “*İkinci yıl beline kuşanacağı kalaçur denilen kılıç verilirdi. Üçüncü yıl ata binerken kuşanmak üzere sadak ile kırban verilirdi. Dördüncü yıl daha kaliteli bir eyer, yıldızlı gem, aba, halkaya asılmış çomak verilirdi. Beşinci yıl sakilik ve âbdarlık yaptırırlardı. Beline bir kadeh asardı. Altıncı yıl câmedarlık ederdi. Yedinci yıl ona tek kişilik, on altı kazıklı bir çadır verilirdi. Yeni satın alınmış üç gulam da onun emrine verilirdi.*” diyerek gelişim sürecini ve bu süreç içerisinde gulamın kazandığı şeyleri ifade etmektedir. Nihayetinde *visakbaşı* olarak nitelenen gulam, yanına verilen “*yeni satın alınmış üç gulam*” ile bunca zaman içerisinde öğrendiklerini öğretmeye hazırdır. İlerleyen yıllar içerisinde maharetinin, cesaretinin ve liyakatinin getirisi olarak emirlik, valilik gibi görevlere gönderilebilirdi. Nizamülmülk’ün liyakat esaslı bu yaklaşımın yanında Sebüktegin’in *visakbaşı* olmasıyla ve akabinde gelişen süreçle ilgili anlattığı hikâyede sultanın himmetiyle henüz yeni yetme birinin bile göreve gelebileceğini görürüz. Burada sultanın maiyetine aldıklarının sorumluluğunu kendinden bilmesiyle talihin de bazen dikkate alındığını görmekteyiz. Sebüktegin’in her sınanışında işini başarıya tamamlayıp Alptigin’in gözüne girmesi bazen böyle teşebbüslerin de başarılı sonuç vereceğini anlatmaktadır.³¹⁴ Gulamın nesep asabiyesinden sebep asabiyesine geçiş için gerekli gören İbn Haldûn, bunun tekâmül eden devlet yapısı için elzem görmektedir. Nizamülmülk ise askerî sebeplerle bu görüşü pekiştirir ve ordu bahsindeki tek ırktan asker toplanmaması öğüdünü bu minval üzerine teklif eder.³¹⁵ Göksu bu saiklere ek olarak “*Arap birliklerinin gerekli ölçüde düzenli ve etkili savaş gücüne sahip olmamaları; savaşçı unsur sıkıntısı; Emevî ve Abbasî halifelerinin cihat anlayışından uzaklaşarak devleti bir imparatorluk hâline dönüştürmelerinden sonra bu değişime karşı direnen gaziler yerine, efendilerine kesin itaat edecek askerî birlikler kurma isteği; orduda daimî ve profesyonel asker istihdamına duyulan ihtiyaç, bu istihdamı yapabilmek için gereken iktisadî kalkınma; askerî teknolojide meydana gelen gelişmeler*” gibi sebeplerin de olduğunu söyler.³¹⁶

Devletin Türkmenlerle “*akrabalık*”, gulamlarla ise “*üç yüz evlattan iyidir*” siyaseti, İbn Haldûn’un bahsettiği devletin iki tasnifli tavrını dengede tutma amaçlıdır. Haldûn ilk

³¹⁴ Sebüktegin’in yükselişini anlatan bir makale için bkz. Erkan Göksu, “Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 191., 2011.

³¹⁵ Erkan Göksu, a.g.e., s. 27-28.

³¹⁶ Erkan Göksu, a.g.e., s. 28-29.

tavırda “devletin başında bulunan zatın hâkimiyeti sadece kavmi ile gerçekleşir. Zira durumu hakkında kendisine arka çıkanlar ve asabiyesini teşkil edenler onlardır.” diyerek akraba topluluğunun devletin yükselişindeki katkısına ve varlığına; ikinci tavırda ise “hükümdarın kavmine karşı müstebit ve müstakil olma, mecdi ve şanı sadece kendine tahsis etme hâli ortaya çıkar. Kavmini eli ile kendisinden uzaklaştırır.”³¹⁷ diyerek gulam/akraba olmayanların devletin gelişimindeki katkısına ve varlığına dikkat çeker. Hanedan üyelerine ve Türkmenlere karşı bir hoşgörü siyaseti sürdüren Selçuklular, bununla birlikte gulam sistemine geçmeye çalışarak da akraba toplulukların karşısında bir başka güç koyar. Selçukluların hızlı yükselişi, saltanata aday olabilecek potansiyel adaylar, bölgeye yapılan Türkmen göçüyle birlikte devletin ilk tavidan ikinci tavra geçememesini, ikinci tavra geçmek isterken ilk tavrı da bağlantısını koparamamasına yol açmıştır. Selçukluların burada politika olarak izledikleri yol saltanat iddiasından uzak tuttuğu akrabalarını memurlaştırarak, yani sultana tabi kılarak işlevlerini devam ettirmektir. Bunu bir türlü başaramayan devlet, birçok kalkışma ve isyan ile karşı karşıya kalmıştır.

4.5. Vezirlik

Nizamülmülk’ün teorilerinde en dikkatli olmamız gereken nokta, kendisinin de vazifesini üstlendiği vezaret makamıdır. Yukarıda vezirlik ile ilgili neler dediğini söylemiştik, fakat burada kendi hayatıyla paralel gidecek bir okuma çabasına gireceğiz. Eserinde vezirin sorumlu kılındığı vazifelerin, beklediği faaliyet sahası ve gücü ile müstehak gördüğü sonun kendisini de beklediğinin farkındadır. Bunları dile getirirken kendisine yüklediği sorumluluğun ağır olduğunu bilincindedir.

Vezir ile alakalı bölümün hikâyesinde³¹⁸ Behrâm-ı Gûr’un bütün işlerini vezirine tevdi ettiğini söylemesi, vezirin omzundaki sorumluluğu göstermek bakımından mühimdir. Nitekim devlet işleriyle uğraşmayan sultan sorumlu görülmezken vezir en ağır cezaya çarptırılıyordu. Nizamülmülk’ün Selçuklu devlet idaresindeki faaliyetleri göz önüne alındığında bu sorumluluğun bilincinde olduğu görülmektedir. Toprak, eğitim, ordu, Türkmenler gibi birçok meseleyle ilgili fikirlerini belirtmesi, bunları pratik sahaya yansıtarak devlet gücünü ortaya koyması bu sorumluluğun bir neticesidir. Devam eden cümlede sultanın vezir için söylenen kötü sözlerle itimat etmediğini belirten Nizamülmülk, Alparslan ile kendi arasında geçen hadiseyi hatırlatmaktadır.

³¹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, (çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 411.

³¹⁸ Nizamülmülk, a.g.e., s. 82-91.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 17-23.

Nizamülmülk hakkında bazı iddialar ile dolu bir mektubun Alparslan'a ulaşması ve Alparslan'ın bunu Nizamülmülk'e vererek bu iddialar yanlışa bu insanları affetmesini, doğru ise kendisini düzeltmesini istemesi itimat bağlamında hikâye ile gerçek arasındaki bağlantıyı göstermektedir.³¹⁹ Hikâyenin devamında halkın edepsizliği, ülkenin kötü hâli, alınan rüşvetler, yapılan haksızlıklar tamamen vezirin suçu olarak anılmıştır. Bütün gücü elinde tutan vezirin atıl kaldığı, haksızlığa uğrattığı ve çaresiz olduğu konularda hesaba çekildiği görülür. Behrâm-ı Gûr'un *"Memleketin içine düşürdüğün bu ıstırap da ne demek oluyor? Askeri erzaksız bırakıyorsun, halkı allak bullak etmişsin! Sana emretmedik mi halkın erzakını zamanında ulaştır, ülkemin mamurluğundan geri durma, halktan hakkı kadar vergi al, hazineyi dolu tut diye? Şimdi ne hazineye bir şey görüyorum, ne askerin erzakı var, ne halk eski hâlinde. Şarapla, avla meşgulüm diye beni halkın, memleketin hâlinde habersiz mi sandın? Sandığın senin hüsnü kuruntun."* sözleri ifadelerimizi açık kılıyor. Ülke sultanın, sorumluluk vezirindir. Şarap ve av ile meşgul olması memleketin kötü gidişatında sultanı sorumlu sahibi yapmaz veya kısmî yapar, o da veziri doğru seçememekle ilgilidir. Sultanın kut anlayışıyla varlığını sürdürmesi, vezirin vazifelendirilerek bu görevde olması, bu amir-sorumlu nitelendirmelerinin fikrî zeminini oluşturmaktadır. Bir diğer dikkat çekici cümle de vezirin *"Defol; sana da, padişaha da ben bakıyorum."* cümlesidir. Hikâyede sorumluluk sahası geniş olan ve faaliyet gücünü elinde tutan bir vezirin sonunda böyle bir güce dönüşebileceğini görmekteyiz. Bu gücün bölüşümü ile ilgili hikâye Melikşah ile Nizamülmülk arasında geçen tartışmayı hatırlatmaktadır. Sultana vezirin on iki oğlunu da devlet kademelerine atadığı ile ilgili bilgiler gelmesi sonucu Melikşah'ın *"Eğer senin bizim ile mülkte ortaklığın var ise ikamet-i beyine ve hüccet iradında ihmal ve gevşeklik nedendir? Eğer yok ise neden vilayetlerin idaresini bizim hüküm ve fermanımız olmadan kendi çocuklarına veriyor ve memleket işlerinde zorba ve başına buyruk hareket ediyorsun. İstenilen odur ki bu yoldan el çekesin. Aksi takdirde elinden divitini (devât) başından sarığını (destâr) almalarını emrederim."* ifadesi gücün tekrar kontrolünü sağlamak için önemli bir ikazdı. Vezir ise bu gücün çoktan bölüşüldüğünü beyan eden şu cümlelerle sultana mukabele eder: *"Kaza ve kaderin vekilleri olan benim divit ve sarığım (devât ve destâr), Sultanın tac ve sarığıyla (deyhîm ve efser) birbirine bağlıdır. Bu dört farklı nesne arasında mutlak bir bağ olup onun istikâmeti bunun selâmetine; onun bekası, bunun nizamına bağlıdır."*³²⁰ Görülen odur ki vezir sorumluluklarını yerine

³¹⁹ Yavuz Delibalta, a.g.e., s. 54.

³²⁰ Mîrhând, a.g.e., s. 127.

getirmediği hususundaki iddialarla başa çıkabiliyorken gücün paylaşımı hususunda yapabileceği var olan kudretini ortaya koymaktan başka bir şey değildir. Vezirin rekabet içerisinde bulunduğu diğer vazifelilerin gücün bölüşümü ile ilgili teşebbüsleri sonuç vermiş, neticede vezir sultanın gözünden düşmüştür. Sözün talihe, talihin de tarihe göz kırpmasıyla beraber önce vezirin sonra sultanın vefat etmesi, bu sözü siyasî sahadan ziyade manevî bir iklimde anlamlandırmış olsa da, gördüğümüz kut sahibine neredeyse denk bir siyasî gücün varlığının Nizamülmülk'te olduğudur. Keza Starr da vezirin uysal ve kabiliyetli sultanlar üzerinde hâkimiyet kurduğuna, onlara tavsiyelerini dinlettirme noktasında mahir olduğuna işaret etmektedir.³²¹ Bu bize Nizamülmülk'ün sahip olduğu siyasî güce nasıl eriştiğini beyan etmektedir. Buradan bakılırsa Nizamülmülk'ün vazifelendirmelerini yaparken teorilerinde ilk sıraya koyduğu liyakatin pratikte bir karşılığının olmadığı söylenebilir, fakat vezirin vefatından sonra dahi oğullarının devlette vezirlik yapması liyakatin vezir için olmazsa olmaz bir kaide olduğunu gösterir. Oğullarından ve torunlarından birçoğunun hem Büyük Selçuklularda hem de diğer devletlerde görev alması³²², bu vazifedeki maharetlerini göstermesi bakımından oldukça mühimdir. Hikâye vezirin malının müsadere edilmesi ve ölümüyle neticelenmektedir. Müstehak son olarak vezire ölümü layık gören Nizamülmülk, vezirlerin işlerinde sorumsuz ve başarısız kalma durumlarında bununla karşılaşacaklarını bildirmesi, meseleye dikkati açısından önemlidir. Behrâm'ın *“Efendisine, padişahına hainlik eden, muhaliflerle uzlaşan, ibadullaha zulmeden, Yüce Allah'a ve hizmet ettiği kişiye karşı küstahlık edenin cezası böyle olur.”* ifadelerinin hikâyede yer alması vezirin niçin ve nasıl hareket etmesi sorularına cevaptır. Bu vezirin idamından sonra ülkenin mamur, askerin kudretli, halkın mutlu olması düzenin bir kişinin değişebileceğini göstermektedir. Aristoteles'in İskender'e devlet adamlarından birini gücendirdiği takdirde ona tekrar görev vermemesine dair öğüdü, “ihanetin” bazen en ufak kalp kırıklığıyla dahi başlayabileceği mesajını vermektedir. Yalnızca liyakati değil, muhabbeti de esas alan bir ilişkiler ağının mevcudiyetini vezirin ifadelerinden anlayabilmekteyiz.

4.6. Siyasetname'deki Diğer Görevliler ve Görevler

Bölümün giriş bahsinde Nizamülmülk'ün siyaset sahasındaki bütün boşlukları doldurmayı amaçladığını, en ufak işin üstüne bile büyük bir titizlik ve ciddiyetle düştüğünü söylemiştir. Bir çivinin bir nalı, bir nalın bir atı, bir atın bir kumandanı, bir

³²¹ S. Frederick Starr, a.g.e., s. 485.

³²² Abdülkerim Özaydın, “Nizamülmülk”, s. 195.

kumandanın da bir orduyu kurtardığını anlatan o veciz sözün siyaset sahasındaki karşılığı Nizamülmülk'ün faaliyetleridir. Bu bölümde bu meselelerin teorideki ve pratikteki karşılıklılarını göstermeye çalışacağız.

İlk olarak istihbarat faaliyetlerine dikkat kesilmemiz gerektiğini düşünüyoruz, çünkü sultanın karşı olduğu bir yapının bu kadar geniş bir sahada etkin ve yetkin olmasının sebepleri mühimdir. Sultan Alparslan'ın istihbarat faaliyetlerinin rüşvet, hile ve yalan ile devletin başına sıkıntı açabileceğine; dostu düşman, düşmanı da dost gibi gösterebileceğine inanması bu işe karşı menfi tavır takınmasının sebeplerindendir.³²³ Delibalta burada kurumsal bir yapının inşa edilmediğini, dış ilişkilerde gerekli görüldüğünde casusluk faaliyetleri yapıldığını, bunun da eski bozkır kültürünün devamı mahiyetinde olduğunu bildirir. İç işlerde devlet görevlilerinin sürekli izlenmesini doğru bulmayan sultanın, Nizamülmülk ile yaşadığı bir olayda da bu açıkça görülmektedir. Devletin iç işlerindeki meselelerde -isyan veya taht için mücadele gibi- gerekli önlemlerin alındığı ve istihbarat aracılığıyla bilgi alma yoluna başvurulduğu görülmektedir.³²⁴ Nizamülmülk sultanın her şeyi bilmesi gerektiğini, eğer bilmezse bunun bir kusur sayılacağını ifade eder. Her devirde istihbaratın var olduğunu söyleyen vezir, halkın emin ve müreffeh yaşaması için sultanın sahip olduğu topraklar üzerinde bilgisi olması gerektiğini söyler. Nitekim Gazneli Mahmud ile ilgili verdiği hikâyede haramiler tarafından kervanı soyulan kadının Mahmud'un "*Deyr-i Keçin de neresi?*" sorusuna verdiği "*Neye sahip olduğunu bilecek kadar fetih yap. Madem fethettin, hakkını ver, korumasını bil*" cevabı sultanların gücünün yettiği kadarıyla ilgilenmesini öğütlemektedir. Kadının "*Halkını koruyamıyorsun, dünyanın kethüdası olmaya kalkmışsın! Nasıl çobansın sen? Koyunlarını kurda karşı koruyamıyorsun. Bakar mısın halimize? Ben zayıfım, sen aciz!*" cevabı da ilk cümlelerin tamamlayıcısı, bir sultanın aciz olmamasını belirten bir ifadedir. Bu hadisenin gerekli istihbarat ile hallolduğunu anlatan vezir, Selçukluların bundan geri kalmamasını bildirmektedir. Bölümdeki bir diğer hikâyede Sultan Alparslan'ın yukarıda belirttiğimiz casusluk karşıtı faaliyetlerine dair tavrını belirten cümleleri koyan Nizamülmülk, orta yolu bulmaya çalışarak, dindar ve güvenilir olan birinin bu göreve verilmesi gerektiğini dile getirir.³²⁵ Ulağın da haber alışverişi için kullanıldığı göz önüne alınırsa Alparslan'ın casusluk meselesinde gönlünü

³²³ Yavuz Delibalta, *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 53-55.

³²⁴ Yavuz Delibalta, a.g.e., s. 56-61.

³²⁵ Nizamülmülk, a.g.e., s. 129-137; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 45-51; Bizim burada kısaca anlatmaya çalıştığımız Selçuklu devri istihbarat faaliyetleriyle ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Yavuz Delibalta, a.g.e., 2018.

sıkan şeyin jurnalcılık olduğunu söyleyebiliriz.³²⁶ Vezirin sürekli kullanılan yollarda ulak bulundurulmasına, bunların geçimlerinin belirlenmesine ve bunlara bakan naiplerin bulunmasına dair eserinde bir fasıl mevcuttur.³²⁷

Siyasetname’de elçilik ile ilgili de bir fasıl bulunmaktadır. Bu fasıldaki ifadelerden anlaşıldığına göre elçilik casusluğun küçük ölçekli hâlidir, ki Köymen de *“Elçilerin diğer devletlerden, casusların ise daha ziyade memleket dahilinden haberler getirdikleri görülmektedir.”*³²⁸ demektedir. Gelen elçinin de önemsenmesi gerektiğini, hemen bu durum hakkında saraya bilgi gönderilmesi gerektiğini bildiren vezir, elçiye zeval olmaması gerektiğini de ekler. Elçinin yalnızca mektup taşımadığını, gittiği yerdeki yolların, ırmakların, ordunun, halkın, ülkenin durumunu da gözlemlenmesini söyler. Elçilerin sürekli kusur aradığını, bir keresinde de kendisinin de böyle bir kusurunun yayılmaya başladığını ve bunun sultanın kulağına gitmeden güç de olsa hallettiğini ifade ediyor. Elçinin lafını esirgemeyen, çok gezen, yakışıklı, cesur, hafızası güçlü, ileri görüşlü, silahşor gibi meziyetlere sahip olmasını belirtir. Vezirin *“lafını esirgemeyen”* ve *“ileri görüşlü”* ifadeleri Diyojen’e gönderilen elçinin imparatorla kurduğu diyalogu akıllara getirmektedir. Diyojen’in Isfahan’ın mı, yoksa Hemedan’ın mı daha güzel olduğu sorusuna elçinin *“Isfahan”* diye cevap vermesi, daha sonra Diyojen’in *“Biz Isfahan’da kışlar, atlarımızı da Hemedan’a göndeririz”* cevabına mukabil elçinin *“Atlarınız Hemedân’da kışlayabilir, ama sizin nerede kışlayacağınızı bilemem”* yanıtı Nizamülmülk’ün teorisini yazdığı elçinin pratikteki karşılığıdır.³²⁹

Eserdeki bir diğer devlet görevlisi amildir. Amilin hem devlet memuru hem de vergi memuru olarak zikredildiği söylenilir,³³⁰ vezirin de eserinde her iki anlamı kastettiği açıktır. Haraç ve öşrün lütuf ve güzellekle istenmesini, halkın zor durumda bırakılmamasını, bu sebepten haraç ve öşrün vaktinden önce istenmemesi gerektiğini belirtir. *“Halktan biri aciz düşer, öküze, tohuma ihtiyacı olursa, ona borç verip yükünü hafifletsinler. Böylece orada kalır, yerinden yurdundan avare olmaz.”* diyerek devletin istikrarı için reyanın önemini gösterir. Kendisinin de bir zaman bu işle meşgul olduğu düşünülürse halkın tepkilerini ve bu işin nasıl sürdürülebilir olduğunu pratik yönüyle de

³²⁶ Yavuz Delibalta, a.g.e., s. 54.

³²⁷ Nizamülmülk, a.g.e., s. 157.; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 63.

³²⁸ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 140.

³²⁹ Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s. 187.

³³⁰ Mehmet Erkal, “Amil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. III, s. 59; Mehmet Altay Köymen ise üç anlam içerdiğini, sivil vali, memur ve vergi tahsildarının amil ifadesinin karşılığı olduğunu belirtir. Bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 221-222.

çok iyi bilmektedir. Fas'ın hikâyesinde vezirin sorumsuzluğu ve sultanın bundan bihaber olması, ülkenin harap olmasına sebep olmuştur. Sultanın bir çobanla tanışması, onun köpeğini cezalandırıp sürüsünü kurtarmasından edindiği tecrübeyi devlet işine yansıtması ve vezirini yaptığı haksız işler yüzünden öldürerek ülkeyi mamur duruma getirmesi anlatılmaktadır. Amil burada vezir olarak anlatılmıştır.³³¹ Sultan Sencer devrinde sultanın esaretine ve devletin yıkımına sebep olan sonun bir vergi mevzusundan başlaması ve nihayetinde Oğuzların devleti yıkması, Nizamülmülk'ün bu işe neden önem verdiğini bizlere göstermektedir.³³²

Kadı meselesine de değinen Nizamülmülk, Müslümanların kanının ve canının kadıya emanet olduğunu, sultanın işin ehline bu görevi vermesini, maaşının doyurucu olmasını gerektiğini belirtir. Adaleti sağlayan kimse olarak görülen kadının hâliyle devlet işleyişindeki yeri çok önemlidir, bu sebepten Hz. Peygamber döneminde bu işi halifelerin yaptığını belirtir.³³³ Amil, kadı, şahneye emanet edilen bölgenin ahvali hesap günü sorulduğunda sultanın bu kimselere dönüp cevap bekleyeceğini belirten vezir, işin önemini bir kez daha yinelemektedir.³³⁴ Davayı bizzat hükümdarların gördüğü hikâyeler işin ehemmiyetini sultan nezdinde arttırmaktadır.³³⁵ Bu fasılda geçen muhtesipler ile ilgili bilgi de muhtesibin karşısındaki kim olursa olsun ona ceza verebileceğidir. Şarap içip sarhoş olan Ali Nuştekin'in muhtesip tarafından çevrilip dayak atılması dikkati çeken bir hikâyedir.³³⁶

Eserinde müşriflerin de vazifelerine yer veren vezirin, müşrif dergahta olan biten her şeyi bilir der. Bununla birlikte müşrifin her bölgeye naip göndermesi gerektiğini, bu kişinin de orada yapılanları ve devletin malını gözetlemesi gerektiğini söyler. Geçimini devletin sağlaması, halka yük olmaması da istenilir.³³⁷ Vezaret makamına gelmeden önceki en büyük görev olarak bilinen bu vazife, askerî ve idarî işler dışındaki teşkilatların işleyişinden sorumludur.³³⁸ Hazineye de bir fasıl ayıran vezirin, iki hazinenin bulunmasına dair teklifinin zeminini acil ihtiyaçlar durumunda zora düşme kaygısı

³³¹ Nizamülmülk, a.g.e., s. 81-91; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., 16-23.

³³² Züriye Oruç, "Sultan Sencer'in Esâreti", *USAD*, Bahar 2020, S. 12., s. 240.

³³³ Nizamülmülk, a.g.e., s. 102; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 29.

³³⁴ Nizamülmülk, a.g.e., s. 109; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 33.

³³⁵ Nizamülmülk, a.g.e., s. 102-104; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 29-31.

³³⁶ Nizamülmülk, a.g.e., s. 106-107; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 32.

³³⁷ Nizamülmülk, a.g.e., s. 128; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 45.

³³⁸ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Müşrif", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXII, s. 168.

oluşturmaktadır. Mali işlerdeki istikrarın önemine dikkat çeken vezir, düzenin aksamamasını hazinenin doluluğuyla paralel görmektedir.³³⁹

Nizamülmülk sultanın da bir insan olduğunu ve hayatında bazı özel durumların olması gerektiğini biliyordu. Bu özel durumlarını nedimlerle geçirmesini, bu nedimlerin ise devlet kadrosunda yer almamasını ifade ediyor. Yine de “*Nedimler göreve başlamadan önce özel eğitim alırlardı. Bu eğitim sırasında kendilerine huzurda nasıl davranacakları öğretilir, özellikle sultana bir uyarıda bulunmak gerekirse bunu doğrudan değil geçmiş hükümdarlardan örnekler vererek yapmaları söylenirdi. Nedimlerin kıyafetleri zamana ve diğer şartlara göre farklılık taşırdı.*”³⁴⁰ Emevî ve Abbasîler döneminde de nedimlerin varlığı bilinirken Gaznelilerde de bu görevlinin mevcudiyetini biliyoruz.³⁴¹ Sultanın nedim ile her konuda konuşabileceğini söyleyen vezir, bunu devlet adamlarıyla yapması hâlinde sultanın saygınlığının yiteceğini bilmektedir. Bu sebepten nedime devlet görevi vermezken, devlet görevlileriyle de sultanın laubali olmasını istememektedir. Padişahın gönlünü hoş edecek sözler ve faaliyetlere girmesi nedimin görevidir. Nedimlerden sır da çıkmamaları, uluorta konuşmamalıdır. Çünkü padişah onlarla her şeyi konuşabilir, bunun genele yayılması padişah için iyi olmaz.³⁴²

Eserde karşımıza çıkan bir diğer görevli Vekil-i Has’tır. Bu görevin zor günler için kurulduğunu belirten vezir, muteber ve saygın birinin bu vazifeyi almasını söyler. Birçok yer, mutfak, şaraphane, çocukların odası, ahır, hizmetçiler, has içkiler, bu görevlinin vazife yeridir. Durum değerlendirmesi yapar ve bunu rapor olarak sultana sunar. Onun ihtişamı işlerin düzgün gitmesiyle paraleldir, saygınlığı mutlaka korunmalıdır.³⁴³ Gaznelilerde görülen bu makamın sahibi, “*ailenin şahsî menkul mallarını, özellikle ikinci derecede bağışlanan mülk gruplarını idare etmekle görevli idi.*”³⁴⁴ Selçuklu sarayında makamının pozisyonu itibarıyla üçüncü sırada yer almaktadır.³⁴⁵

Nizamülmülk bilginlerle istişarenin önemini de vurgulamaktadır. Nitekim her kimsenin bir meselede katkısı olabileceğini, onlardan faydalanılmasını ifade etmiştir. Vezirin bu bilginlerden bazılarının pratik sahada bazılarının ise teorik arka planda

³³⁹ Nizamülmülk, a.g.e., s. 351; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 154.

³⁴⁰ Nebi Bozkurt, “Nedim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXII, s. 510.

³⁴¹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 183.

³⁴² Nizamülmülk, a.g.e., s. 160-162; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 64-66.

³⁴³ Nizamülmülk, a.g.e., s. 159; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 64.

³⁴⁴ Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 79.

³⁴⁵ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 94.

yardımcı olabileceklerini söylerken devlet kademesinde teori ve pratik tasnifi yapmaktadır. Fasılda gördüğümüz bir başka şey ise herkesin kendince bir tecrübesi ve deneyimi olduğunu, insanın kendince bir dünya olduğudur. Her insandan müstefit olunabileceği, yeri ve duruma bağlı olarak onlardan faydalanılabileceğini belirtmektedir. Nizamülmülk “*bir kişinin tedbiri bir kişilik, iki kişinin tedbiri iki kişiliktir*” diyerek istişarenin önemini de vurgulamaktadır. Hz. Peygamberin de istişareye verdiği öneme değinen vezir, istişare etmemenin zayıflığa delalet olduğunu belirtir.³⁴⁶ Bilginlerle istişarede Melikşah ile Cüveyni arasındaki bayramın başlangıcı meselesi Nizamülmülk’ün ifadesine iyi bir misaldir. Sultanın ilanına rağmen Cüveyni’nin bunun hatalı olduğuna dair ikrarı ve sonunda sultanı bu ilanında döndürmesi vakası Selçukluların bilginlere gösterdiği tazimin örneklerindendir.³⁴⁷

Nizamülmülk’ün değindiği bir diğer devlet görevlisi de Emir-i Hares’tir. Bu kişinin yüksek rütbeli görevlilerden biri olduğu, ceza verme görevinin sahibi olduğunu belirten vezir, evvel zamanlarda padişahın ziyade bu görevliden korkulduğunu, şimdi ise bunun yitirildiğini söylemektedir. İhtişamına dikkat edilmesini, işini yapamıyorsa değiştirilmesi gerektiğini bildirmektedir. Eserinde anlattığı hikâyede iki Emir-i Hares örneği veren vezir, birinin yufka yürekli olduğunu ve işini hakkaniyetle yapmaya çalıştığını gösterirken, diğerinin acımasız bir kişi olduğunu ve işinde kusur bulunduğunu anlatır. Birincilerin taltif edilmesini, ikincilerin ise ellerinden görevlerinin alınmasını bir kıssadan hisse olarak sunmaktadır.³⁴⁸ Sadi Kucur bazı araştırmacıların eserindeki Emir-i Hares vurgusunu başka bir esere başvurmadan veya yorumlamadan Selçuklu saray teşkilatına dahil etmelerine yanıt olarak bunun Selçuklu siyasî pratiğindeki karşılığının Emir-i Dâd olduğunu, bu görevlinin Emir-i Hares’in vazifesini ifa ettiğini belirtir.³⁴⁹ Selçuklularda bu görevi Melikşah döneminin sonlarında ilk olarak Habeşi b. Altuntak yapmıştır.³⁵⁰ Köymen, kös, sancak ve nevbet gibi unsurların bu makamın önemini gösterdiğini söylemektedir.³⁵¹ Eserinde çûbdarlardan da bahseden Nizamülmülk, dergâhta en az elli çûbdarın bulunması ve bunların değneklerinin yirmisinin altın, yirmisinin gümüş, onunun da uzun harbe olması gerektiğini ifade eder.³⁵²

³⁴⁶ Nizamülmülk, a.g.e., s. 163-164; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 66.

³⁴⁷ Osman Turan, a.g.e., s. 324.

³⁴⁸ Nizamülmülk, a.g.e., s. 217-222; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 94-98.

³⁴⁹ Makalenin tamamı için bkz. Sadi Kucur, a.g.m., s. 41-72.

³⁵⁰ Sadi Kucur, a.g.m., s. 64-65; Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", *Belleten*, C. LIX, 1995, s. 329.

³⁵¹ Mehmet Altay Köymen, a.g.e., s. 93.

³⁵² Nizamülmülk, a.g.e., s. 217; Karşılaştırma için bkz. Mehmet Altay Köymen, a.g.e., 95.

Nizamülmülk genellikle görevlilerin ihtışamlı olmasını, adaletle yönetmesini, yalana ve aldatmaya yönelmemesi için iyi bir maaş almasını, asil soydan ve doğru itikattan olması gerektiğini belirtir. Yapılan her işten mutlak sultanın haberi olacağını, yapılan bu işlerde bunun mutlaka akılda tutulmasını söyler. Atıl kalan, noksan yapılan işlerde faturanın sorumluya kesileceği de birçok fasılda karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ

Hazırladığımız bu çalışmada Nizamülmülk'ün siyasî düşüncesinin ve faaliyetlerinin neler olduğunu anlatmaya çalıştık. Teorik zeminde kurguladığı görüşlerini ve tekliflerini, pratik sahada uygulamayı başarabilen bir devlet adamı olduğunu gördüğümüz Nizamülmülk, bu yönüyle siyasî portreler arasında tebarüz etmektedir. Fikirlerini yerel ve dinî hassasiyetlerle güçlendiren, bununla birlikte sonuçlarının mutlaka saltanatı ve hükümdarı da etkileyebileceğini gösteren vezir, böylece toplum meselelerini sultanla ilişkilendirerek sultan ve toplumu aynileştirir, sultanın bu meselelere birinci elden eğilmesini gerektiğini hissettirir.

Nizamülmülk için devlet meselelerinin büyüğü-küçüğü, irisi-ufağı yoktur, o en ufak meselenin bile göz ardı edilmesinin mülke ve sultana halel getireceğinden endişelenmektedir. İktisattan toprağa, reayadan eğitime, dinden orduya birçok meselede bu sebepten fikirlerini çekinmeden söyler. Bu meselelerin sultanın ve devletin birincil derdi olmasını sağlarken ve bunu anlatırken kullandığı üslupta sultanın ve diğer devlet görevlilerinin oklarına hedef olmaz. Hangi sorunların var olduğunu anlatan vezir, okuru gününden uzaklaştırarak bir başkasının masallarını dinliyormuş hissine sürükler ve bu sayede meselelerin çözümünde kişilerin kendisine iştirak etmesini sağlar. Burada nedimlere verdiği tavsiyeye kendisinin de uyduğunu görmekteyiz, eserde sultana anlatılan hikâyelerin başka emsaller üzerinden anlatılması buna örnektir.

İslâm siyaset düşüncesindeki çağdaş müelliflerin yaptığı gibi devlet başkanının zorunluluğu meselesine girmeyen Nizamülmülk, düşünce yapısının Türkleştiğini daha bize en baştan hissettirmektedir. Türklerin zihninde bunun bir elzem olduğu nasıl şekillendiyse, Nizamülmülk de içerisinde yıllarca görev yaptığı devletin milletine uyum sağlamış, bu meselenin en ufak bir şekilde tartışılmasına zemin hazırlamamıştır. Madem ki halk vardır, düzen isteniyordur, öyleyse düzeni sağlayacak, halkı koruyacak bir lider gereklidir. Bütün mesele bu sultana karşı isyanı önleyecek teşebbüsleri ortadan kaldırmaktır, dirlik ve birlik buna bağlıdır. Ele aldığı birçok konunun nihayetinde sultan ve saltanatına değinen vezir, böylece bütün meselelerin aslında bir tek mesele olduğunu gösterir: Sultanın düzeni sağlaması, düzenin de sultanı ve saltanatı koruması.

Nizamülmülk bir şeyi çok iyi bilmektedir, her ne kadar maneviyat önemliyse de maddiyat da önemlidir, o mümkün olduğunca devlet adamlarının yüksek maaş alabilmelerini ve bu sayede yalan ve hilelere kapılmayarak devlet için vazifelerini

yapabilmelerini ister. Dünya malının mutmain etmediği insanları ise hem sultanın vereceği ceza hem de mahşer gününde verilecek ceza ile hizaya getirmektedir. Düzene, düzenin baş aktörü ve dinin koruyucusu olan sultana isyan etmenin, muhalefet etmenin kişinin başına neler açabileceğini her fırsatta ifade etmektedir.

Yeni bir olağan içerisinde sürdürülecek devletin birtakım teşebbüsler etrafında daha kalıcı hâle geleceğini bilmekte olan vezir, kurduğu medreselerle dinî fikir ve hâkimiyeti devletin kanatları altında toplamış; toprak faaliyetleriyle iktisadî faaliyetlerle halkın yaşamını düzen içerisine almış; Türkmenleri devlete kazandırmaya çalışarak hem onlardan yararlanmış hem de başıbozukluklarına nihayet vermiş, aynı zamanda gulamları da bir denge ve geçiş unsuru olarak da kullanmış; tüm bunları yaparken de merkezîyetçi bir anlayışa geçen devletin dikkate alması ve hayata geçirmesi gereken yaptırımları uygulamaya koymuştur. Sultanın fermanı ve dikkati, kendisinin faaliyetlerin başında bulunmasıyla kısa sürede sınırları genişleyen, yeni halklarla ve kültürle tanışan devlet, dönüşümünü ve tekâmülünü beklenenden daha kısa ve az bir zorlukla gerçekleştirebilmiştir. Velhâsıl; sultanların devleti dönüştürme niyeti ve Nizamülmülk'ün büyük gayretiyle güçlü bir devlet ortaya çıkmıştır.

Vezirin din, toprak, ekonomi, düzen gibi birçok kurum, teşebbüs ve vazifeli üzerine kaleme aldığı eserinin pratikteki yansımalarını göstermeye çalıştık. Batıl itikatlara karşı oluşturduğu fikrî zemini siyasî bir güce dönüştürürken medreseleri hem kadrolar yetiştirmek hem de mensubu olduğu inancı yaymak için kullandı. Toprak sisteminde iktâyı geliştirerek hem iktisadî istikrarı sağladığı hem de yeni bir devlet işleyişi içerisinde reayayı bu düzene tabi tutarak düzen içerisinde tutmayı başardı. Hanedanın akrabalarını gözetirken yeni düzen içerisinde kalabilmelerinin ancak kendilerine devlet kadrolarında yer bulabilmeleriyle mümkün olabileceğini belirtti. Hem tekâmül eden devlet anlayışının getirdiği bazı zorunluluklar sebebiyle hem de Türkmenlerin her an taraf değiştirip istikrarı bozabilme ihtimaline karşı da dengeyi gulam sistemiyle kurdu. Devletin en ufak görevlisinden en büyük görevlisine kadar herkesin işini ciddiyetle ve ehemmiyetle yapması gerektiğini belirterek, devlet işlerinde noksanlığa ve aksaklığa yer olmadığını gösterdi. Vezirin yaptıklarının asırlar boyunca sürdürülebilen bir gelenek hâlini alması siyasî sahadaki kuvvetini gösterirken Selçuklu devletinin vezirin ve Melikşah'ın ölümüyle kaosa sürüklenmesi bu çalışmaların Selçuklularda tam yerleşemediğini göstermektedir. Özellikle merkezîyetçi hâkimiyet kurulurken gösterilen mücadele ve isyana kalkışan hanedan üyelerine karşı hoşgörülü

tutum, Selçuklu devletinin içindeki çelişkilerini mutlak bir sonuca götürerek hitama erdiremediğini göstermektedir. Bununla birlikte gerçekleştirilen bazı faaliyetler bunun ilerisi için mümkün olabileceğini beyan etmiş, Türk tarihinin Selçuklulardan sonraki safhasına bir projektör olmuştur. Bu açıdan bu faaliyetler kendi zamanları içerisinde atıl kalsa dahi gelecek devirlerin takip edebileceği bir ize dönüşmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

Kaynak Eserler

Abdüsselâm El-Amasî, *Tuhfetü'l-Ümerâ ve Minhâtü'l-Vüzerâ*, (haz. A. Mevhibe Çoşar), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2012.

Ebu Yusuf, *Kitâb'ül-Harac*, (çev. Ali Özek), Hisar Yayınevi, İstanbul 1973.

Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdi, *El-Ahkâmü's Sultâniye*, (çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 2018.

Farabi, *İdeal Devlet*, (çev. Ahmet Arslan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

İbn Haldun, *Mukaddime*, (çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, (çev. Mustafa Alican), Kronik Kitap, İstanbul 2017.

İmam-ı Gazzâlî, *Nasihâtü'l-Müluk*, (çev. Osman Şekerci), Büyüyen Ay, İstanbul 2020.

Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, (çev. Erkan Göksu), TTK Yayınları, Ankara 2015.

Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, (çev. Erkan Göksu), TTK Yayınları Yayınları, Ankara 2015.

Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, (yay. haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.

Nizamülmülk, *Siyasetname*, (çev. Mehmet Taha Ayar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Nizamülmülk, *Siyasetname*, (çev. Mehmet Kanar), Say Yayınları, İstanbul 2021.

Reşîdü'd-dîn-Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârîh*, (çev. Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.

Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara 1999.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, (çev. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2011.

Yusuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, (çev. Yaşar Çağbayır), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

Araştırma Eserleri

Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, (çev. Ekber b. Necef, Ahmet Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

Bayat, Fuzuli, *Oğuz Destan Dünyası*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

- Berktaş, Fatmagül, *Politikanın Çağrısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.
- Bıçak, Ayhan, *Devlet Felsefesi, Eleştiriler ve Öngörüler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.
- Bıçak, Ayhan, *Türk Düşüncesi I*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.
- Delibalta, Yavuz, *Selçuklularda İstihbarat*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.
- Dinçer, Ömer, *Siyasetnameleri Yeniden Okumak*, Klâsik Yayınları, İstanbul 2018.
- Divitçioğlu, Sencer, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.
- Duman, İbrahim, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- Golden, Peter B., *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Göksu, Erkan, *Nizamülmülk*, Erdem Yayınları, İstanbul 2018.
- Göksu, Erkan, *Selçuklu'nun Mirası, Gulam ve Ikta*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- Heywood, Andrew, *Siyaset Teorisine Giriş*, (çev. Hızır Murat Köse), Küre Yayınları, İstanbul Ankara 2019.
- Heywood, Andrew, *Siyaset*, (ed. Buğra Kalkan), Adres Yayınları, 2007.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Kennedy, Hugh, *Hilafet*, (çev. M. Murtaza Özeren), İnkılâp Yayınları, İstanbul 2019.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Alp Arslan ve Zamanı, C. III., TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Kuruluş Devri*, C. I., TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu), Klâsik Yayınları, İstanbul 2018.
- Ocak, Ahmet, *Nizamiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017.
- Ocak, Ahmet, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017.
- Ögel, Bahaddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Orta Çağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Peacock, A.C.S., *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, (çev. Zeynep Rona), İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

Piyadeoğlu, Cihan, *Büyük Selçuklular*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

Piyadeoğlu, Cihan, *Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

Schmitt, Carl, *Siyasal Kavramı*, (çev. Ece Göztepe), Metis Yayınları, İstanbul 2018.

Starr, S. Frederick, *Kayıp Aydınlanma*, (çev. Yusuf Selman İnanc), Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Strayer, Joseph R., *Modern Devletin Doğuşu*, (çev. Eraslan Candan), Say Yayınları, İstanbul 2020.

Sevim, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK, Ankara 2011.

Şeker, Fatih M., *Türk Entelektüel Tarihinin Teşekkül Devri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.

Tekin, Talât, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, İstanbul 2008.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.

Uslu, Ateş, *Siyasal Düşünceler Tarihine Giriş*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.

Ansiklopedi Maddeleri

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, "Siyasetname", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII.

Bozkurt, Nebi, "Nedim", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXII.

Çağrı, Mustafa, "Gazzâli", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII.

Davutoğlu, Ahmet, "Devlet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. IX.

Demirci, Mustafa, "İkta", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXII.

DİA, "Kutadgu Bilig", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXVI.

Erkal, Mehmet, "Amil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. III.

Kallek, Cengiz, "Maverdi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXVIII.

Köse, Hızır Murat, "Siyaset", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVII.

- Kucur, Sadi S., “İkta”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXII.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “Müşrif”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXII.
- Merçil, Erdoğan, “Gulam”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV.
- Özaydınlı, Abdülkerim, “Kündürî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXVI.
- Özaydın, Abdülkerim, “Melikşah”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXIX.
- Özaydın, Abdülkerim, “Nizamülmülk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXIII.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Musa Yabgu”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. EK-II.
- Öğüt, Salim, “Ebu Yusuf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. X.
- Pala, İskender, “Nasihatnameler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXII.
- Terzi, Mustafa Zeki, “Gulam”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV.
- Yazıcı, Tahsin “Deylem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. IX.

Makaleler

- Erdoğan, Aysel, “İslâmiyet’ten Önce Türk Devletlerinde Meclis Anlayışı: Toy, Kengeş, Kurultay Örneği”, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11., S. 1. , Nisan 2014.
- Ekiz, Cengiz, “Siyasetname’de Yönetim Sorunsalı”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt XLIII, S. 4, Aralık 2010.
- Erdemci, Cemalettin, “Eş’ariliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü”, *İslâmi İlimler Dergisi*, S.2. , 2012.
- Genç, Süleyman, “Selçuklu Tarihinde İbrahim Yinal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı”, *DEÜİFD*, XXXI/2010.
- Göksu, Erkan, “Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 191., 2011.
- Görüşük, Levent, “Doğu ve Batı Medeniyetlerinin Devlet ve Siyaset Söylemleri”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, S. 43, 2015.
- Kapar, Mehmet Ali, “Abbasi Halifelerinin Seçimi ve Türk Komutanların Rolü”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2020.
- Karadaş, Cağfer, “Selçukluların Dini Politikası”, *İstem*, S. 2, 2003
- Kavas, İslâm, “Oğuz Kağan Destanındaki İktidar Yapısı”, *Tarih ve Gelenek Dergisi*, C. III, S. 1., 188, Nisan 2017.
- Kucur, Sadi S., “Nizâmülmülk’ün Siyasetnâme’sine Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ile Emîr-i Dâd Örneği”, *Türklük Araştırmaları Dergisi* , S.12, 2002.
- Lambton, Ann K. S., “İktâ Üzerine Düşünceler”, (çev. Halil İbrahim Hançabaz), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016.

Levend, Agâh Sırrı, “Siyaset-nameler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, C. X, S. 213, 1962.

Menekşe, Ömer, “İslâm Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizamülmülk Örneği”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. V, S: 3., 2005.

Merçil, Erdoğan, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", *Belleten*, C. LIX, 1995.

Oğuzay, Fatih, “Nizamülmülk’ün Siyasetname Adlı Eserinde Tarım Politikaları ve Ebu Yusuf’un Bu Alandaki Görüşleriyle Karşılaştırılması”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 2., 2019.

Ocak, Ahmet, “Nizamülmülk’ün Dinî ve Fikrî Hayatı”, *USAD*, S. 8, Bahar 2018.

Oruç, Züriye, “Sultan Sencer’in Esâreti”, *USAD*, Bahar 2020.

Öğün, Gülay, “Terken Hatun ve Tarihi Şahsiyeti”, *Selçuklu Siyasî Tarihi*, (ed. Prof. Dr. M. Metin Hülagü, Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı, Prof. Dr. Ali Aktan, Yrd. Doç. Dr. Erhan Yoska, Doç. Dr. Muhittin Kapanşahin), TTK Yayınları, Ankara 2014.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Orta Çağ Tarihi Üzerine Osman Gazi Özgüdenli ile Mülakat”, *Millî Mecmûa Dergisi*, S. 19, Mart-Nisan 2021.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Ülûş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. V, 2002.

Piyadeoğlu, Cihan, “Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, *USAD*, S. 8, Bahar 2018.

Piyadeoğlu, Cihan, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XXIII, Güz/2013.

Polat, Said, “Büyük Selçukluların Oluşturduğu Siyasal Yapıların İbn Haldun’xxun Görüş ve Tespitlerine Göre Yeniden Tanımlanması ve Dönemlendirilmesi (Selçuklu Tarihini Kavramsallaştırma Sorunu ve Bir Öneri)”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Meseleleri*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020.

Taşagıl, Ahmet, “Türk Devleti’nin Kudsiyetinin Kaynakları”, *Birinci Ermenek Tarih, Toplum ve Devlet Çalıştayı*, 20-22 Eylül 2019, (ed. İsa Özkan), Keskin Color Kartpostalcılık A.Ş., 2019.

Türkmen, Fikret, “Oğuzların İdari Yapı ve Boy Teşkilatlarında Dikotomik Özellik”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish Word Studies*, XI/1, Yaz 2011.

Yavuz, Abdullah Ömer, “Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları”, *Bilimname*, S. 34, 2017.

Yılmaz, Gökhan, “Kutadgu Bilig’de Devlet Fikri”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, Mart 2006.

Yüksel, Musa Şamil, “Nizamülmülk’ün Türk-İslâm Siyaset Teorisi’ndeki Yeri”, *Bilge Vezir Nizamülmülk*, (ed. Musa Kazım Arıcan, Muhammet Enes Kala, Mehmet Tuğrul), Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2019.